

Jesse Klavers verwoordingsgeheimen ontrafeld:
een analyse van de publieksreacties en de verwoording
van zijn campagnespeeches

Maarten van der Meulen

Jesse Klavers verwoordingsgeheimen ontrafeld:
een analyse van de publieksreacties en de verwoording van zijn
campagnespeeches

Universiteit:	Universiteit Leiden
Faculteit:	Geesteswetenschappen
Opleiding:	Neerlandistiek
Specialisatie:	Taalbeheersing van het Nederlands
Studieonderdeel:	Masterscriptie Neerlandistiek (20 ects)
Naam student:	Maarten van der Meulen
Begeleider:	Prof. Dr. J.C. de Jong
Tweede lezer:	Dr. M. van Leeuwen
Inleverdatum:	31 mei 2018

Voorwoord

7 september 2017. Elf. Elf mogelijke onderwerpen voor mijn scriptie nam ik mee naar de eerste afspraak met mijn beoogde begeleider: Jaap de Jong. Een halfuur later stond ik weer buiten: drie onderwerpen rijker, nul geëlimineerd. Veertien opties, veertien richtingen, veertien mogelijkheden. Drie weken later. Gekozen. Klaver moet het worden.

31 mei 2018. Het eindpunt is in zicht! Het hier gepresenteerde onderzoek combineert alle nieuwe inzichten die ik heb opgedaan tijdens de masterstudie: van inzichten op het gebied van de taalkunde tot inzichten in de analyse van socialemediaberichten en last but not least de verwoordinganalyse en de stilistiek. Het is dan ook een ambitieus project, met als doel het combineren van methoden tot een werkbaar instrument om inzicht te geven in de manier waarop de jonge politicus zijn speeches verwoordt.

Beste collega's. Beste studiegenoten. Beste vrienden. Beste ouders. Allemaal zeiden jullie: 'dat kan best iets minder ambitieus.' Mijn eigenwijze ik is daar echter niet zo goed in. Daarom heb ik jullie goedbedoelde commentaar met plezier in de wind geslagen. Jaap, dank voor je enthousiaste en goede inhoudelijke feedback tijdens het schrijfproces: ik heb helaas nooit iets van schaak begrepen, maar de stukken kwamen ieder gesprek weer op tafel en ze hebben tijdens de gesprekken en daarbuiten doorlopend van plaats gewisseld.

Al met al kijk ik met veel plezier terug op twee hele interessante jaren in Leiden, waarin ik veel nieuwe mensen heb leren kennen en waarin ik veel heb geleerd. Ik houd in ieder geval goede herinneringen over aan de Leidse periode.

Groningen, 31 mei 2018

Maarten van der Meulen

Samenvatting

Jesse Klaver en zijn spreekstijl worden in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 veelvuldig besproken in de media. Alle nationale kranten berichten over zijn optredens tijdens de verkiezingscampagne en bekende tv-programma's, zoals Brandpunt en Zondag met Lubach, besteden aandacht aan Klaver. Specifieke aandacht is er vaak voor zijn spreekstijl. Hij enthousiasmeert en emotioneert. Klaver houdt de afstand tussen zijn publiek en zichzelf klein en er wordt, volgens de politieke pers en socialemediagebruikers, veel geapplaudisseerd. In deze scriptie staat de verwoordingsanalyse van de jonge GroenLinkspoliticus Jesse Klaver centraal. De vijf meest besproken campagnespeeches zijn daartoe geselecteerd en getranscribeerd. De vraag die gesteld is, is de volgende:

Hoe dragen verwoordingskeuzes bij aan de evaluatie van campagnespreker Jesse Klaver door socialemediagebruikers en de politieke pers in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017?

De inzichten uit en methodische uitgangspunten van de retorische kritiek (vgl. Braet, 2003, 2011) en de (taalkundige) stilistiek (vgl. Van Leeuwen, 2015a) worden gebruikt om de hoofdvraag te beantwoorden. Het loont om naast oordelen van een professioneel publiek ook oordelen van de 'gewone toehoorder' aan een analyse te onderwerpen. Om publieksreacties te verzamelen, zijn oordelen van socialemediagebruikers verzameld met behulp van OBI4wan. De berichten van socialemediagebruikers geven immers inzicht in de reacties van het directe publiek (hetzij aanwezig in de zaal, hetzij kijkers van de beelden op sociale media). De codeboekmethode (ontleend aan Huibers en Verhoeven, 2014 en Van Hooijdonk en Liebrecht, te verschijnen) en een inhoudsanalyse worden voorgesteld en uitgewerkt om reacties van socialemediagebruikers respectievelijk te kwantificeren en kwalitatief te bespreken. De socialemediaberichten kunnen op die manier als bron dienen voor het vinden van macro-oordelen.

Aan de hand van de berichten in de politieke pers en op sociale media kunnen drie macro-oordelen worden vastgesteld: Klaver gebruikt veel emotie en applaus, hij profileert zich als linkse tegenstander van Rutte en Wilders en hij gebruikt de taal van verschillende doelgroepen. Hoewel Klaver in zijn speeches gebruikmaakt van een on-Nederlandse 'hoge', pathetische, stijl, leidt dat toch tot overwegend positieve oordelen in de politieke pers en op sociale media. Zijn campagnespeeches passen dan ook in de recent ingezette lijn naar meer *pathos* in de Nederlandse politiek, die Te Velde (2015b, pp. 34-36) beschrijft. Pathetische stijlfiguren die Klaver regelmatig inzet zijn de drieslag, de anafoor en de tegenstelling. De hoeveelheid applaus die de GroenLinkspoliticus krijgt, wordt zowel door socialemediagebruikers als de politieke pers meermaals genoemd. Significant meer applaus dan collega-politici Buma en Baudet krijgt de politicus echter niet. Wel gebruikt hij

significant vaker claptraps dan Baudet en zit er meer variatie in Klavers claptraps dan die van Buma.

Klaver profileert zich als ‘het linkse alternatief’ van Rutte en Wilders. Hij doet een beroep op gemeenschappelijkheid door zijn publiek te includeren met het persoonlijke voornaamwoord ‘wij’. Hij gebruikt het voornaamwoord om een groepsidentiteit, een *identity cue*, mee te creëren. Metaforen gebruikt Klaver juist om zich af te zetten tegen zijn rechtse politieke tegenstanders: hij gebruikt daarbij vooral de brondomeinen oorlog en ziekte om zijn partij als het linkse alternatief te profileren. Met behulp van directe aansprekingen laat Klaver tot slot zien dat hij ondanks zijn gebrek aan ervaring een volwaardig alternatief voor de gevestigde partijen is: hij ‘mag’ Mark Rutte immers bij zijn voornaam aanspreken.

Klaver is een jonge politicus, waardoor hij geen last heeft van een lange historie, maar ook ‘snotneus’ wordt genoemd. Hij gebruikt deze kritiek op zijn leeftijd ten goede: met behulp van allusies gaat hij meerdere keren in op het onderwerp, waardoor zijn geloofwaardigheid, zijn *ethos*, wordt vergroot. Allusies worden door Klaver in het algemeen ingezet om zijn hoogopgeleide kiezerspubliek te benaderen. Met anekdotes richt Klaver zich op een breed kiezerspubliek. Iedere inleiding wordt voorzien van een anekdote, waardoor Klavers verhalen persoonlijk en voorstelbaar zijn voor het publiek. Het publiek kan zich als gevolg daarvan met zijn verhaal identificeren. Ook dragen de anekdotes door hun beroep op nostalgie en de kracht van herinneringen bij aan de emotionele kracht van de speeches.

Een mengeling van politiek jargon en gewonemensentaal kenmerkt Klavers speeches. Hij legt jargon af en toe uit, maar vaak ook niet. Van Leeuwen (2015a, pp. 130-131) positioneert Klavers collega’s Wilders en Pechtold als twee tegenpolen: Wilders voorziet jargon vaak van extra uitleg, terwijl Pechtold dat niet doet. Klaver zou tussen beide collegae geplaatst kunnen worden. Met jargon spreekt Klaver tot een hoogopgeleid publiek, terwijl de uitleg in gewonemensentaal juist gericht is op een breed kiezerspubliek. Centrale termen uit Klavers campagnespeeches zijn ‘economisme’ en ‘empathie’. Beide woorden dienen als frame: Klaver en zijn campagneteam hebben ze verzonnen om er vervolgens zelf duiding aan te kunnen geven. Empathie krijgt een positieve lading en wordt geassocieerd met het GroenLinksprogramma, terwijl economisme een negatieve lading krijgt en wordt geassocieerd met rechts politiek beleid.

Ook biedt het hier gepresenteerde onderzoek nader inzicht in de werking van stijl in de politiek. Hoewel Klaver niet significant meer applaus ontvangt dan politieke tegenspelers Buma en Baudet, wordt hij wel genoemd om het vele (en luide) applaus dat hij ontvangt. Een verklaring hiervoor ligt in de pathetische spreekstijl met veel emotie-opwekkende stijlfiguren, zoals de anafoor, de drieslag en de tegenstelling, die Klaver gebruikt. Ook gebruikt hij vaker en een grotere variatie aan claptraps dan zijn tegenspelers. Mogelijk komt het applaus daardoor sneller tot een hoogtepunt, waardoor het massaler klinkt.

Inhoud

Voorwoord	2
Samenvatting	3
1. Inleiding.....	8
2. De verwoording van campagnespeeches	11
2.1 Stijl als keuze	11
2.2 De politieke campagnespeech als actietype.....	12
2.3 Applaus in politieke speeches.....	13
2.4 Ontwikkelingen in de Nederlandse politieke spreekcultuur	15
3. Klassieke en moderne retorische literatuur.....	17
3.1 De technische overtuigingsmiddelen <i>ethos</i> en <i>pathos</i>	17
3.1.1 Ethos.....	18
3.1.2 Pathos	19
3.2 <i>Elocutio</i> : stijlsorten en stijlqualiteiten	20
4. GroenLinks	22
4.1 De partij en haar leiders	22
4.2 De verkiezingscampagne van 2017.....	23
4.3 De campagnespeeches: meet-ups en partijcongressen	24
5. Methode	26
5.1 Corpussamenstelling speeches	26
5.2 Retorisch-stilistische analyse.....	28
5.2.1 Retorische kritiek	28
5.2.2 Taalkundige stilistiek	28
6. Reacties in de politieke pers en op sociale media.....	33
6.1 Reacties in de politieke pers	33
6.2 Reacties van socialemediagebruikers	35
6.3 Concluderende opmerkingen over de publieksreacties	37
7. De verwoording (<i>elocutio</i>) van Klavers speeches.....	38
7.1 Klavers linkse profilering ten opzichte van Rutte en Wilders.....	38
7.1.1 Inclusief ‘wij’	38
7.1.2 Directe aanspreking.....	40
7.1.3 Metafoor	41
7.2 Emotie en applaus.....	42
7.2.1 Klavers claptraps.....	42
7.2.2 Anafoor	45
7.2.3 Drieslag	47
7.2.4 Tegenstelling	48
7.3 De taal van verschillende doelgroepen	50
7.3.1 Intellectueelentaal en gewonemementaal	51
7.3.2 Allusie	53
7.3.3 Anekdote	54
8. Conclusie en discussie.....	56
8.1 De verwoording door campagnespreker Jesse Klaver.....	56
8.2 Reflectie op het onderzoek.....	58
Literatuurlijst	60

Bijlage A: transcript partijcongres Amersfoort.....	70
Bijlage B: transcript meet-up Amsterdam.....	75
Bijlage C: transcript meet-up Eindhoven	80
Bijlage D: transcript partijcongres Utrecht	83
Bijlage E: transcript speech AFAS Live.....	88
Bijlage F: vertaalde checklist Fahnestock (2009).....	95
Bijlage G: codeboek socialemediaberichten	100
Bijlage H: transcript en applausanalyse speech Buma op partijcongres CDA.....	digitaal
Bijlage I: transcript en applausanalyse speech Baudet op partijcongres FvD	digitaal
Bijlage J: verwoordingsanalyse speech partijcongres Amersfoort	digitaal
Bijlage K: verwoordingsanalyse meet-up Amsterdam	digitaal
Bijlage L: verwoordingsanalyse meet-up Eindhoven.....	digitaal
Bijlage M: verwoordingsanalyse partijcongres Utrecht	digitaal
Bijlage N: verwoordingsanalyse speech AFAS Live.....	digitaal
Bijlage O: kwantitatieve analyse berichten in de politieke pers.....	digitaal
Bijlage P: kwalitatieve analyse berichten in de politieke pers	digitaal
Bijlage Q: kwantitatieve analyse socialemediaberichten.....	digitaal
Bijlage R: kwalitatieve analyse socialemediaberichten.....	digitaal

1. Inleiding

El Salvador uit Roosendaal, de rattenvanger van Hamelen van Groenlinks (Wagendorp, 2016a), Ali B van links (Korteweg, 2016), snotneus (Cats, 2017b), Obama na-aper (Osendarp, 2016), the Dutch Obama (Peereboom Voller, 2017), de Jessias (Boffey, 2017; Wagendorp, 2017): Jesse Klaver, sinds 2015 partijleider van GroenLinks, krijgt in de media vele (bij)namen. De namen komen voort uit de verkiezingscampagne in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Onderdeel van de campagne zijn *meet-ups*: politieke bijeenkomsten met Klaver als centrale spreker. Deze meet-ups zijn populair, iedere zaal is volop gevuld (Zuidervaart, 2016b). De politicus trekt ruim 14.000 mensen in 18 bijeenkomsten en in de zalen zitten niet alleen GroenLinks-stemmers (De Witt Wijnen, 2017).

De GroenLinkscampagne komt in de media regelmatig onder de aandacht. Brandpunt (2016) wijdt bijvoorbeeld een aflevering aan Klavers Amerikaanse stijl van campagnevoeren en Arjen Lubach (2016) toont in zijn programma Zondag met Lubach aan dat Klaver teksten van Obama kopieert. In alle nationale kranten verschijnen tijdens de campagneperiode (overwegend positieve) artikelen over de GroenLinkscampagne en de meet-ups en partijcongressen die daar onderdeel van zijn.

Ook Klavers spreekstijl wordt besproken. Ik bespreek daarvan enkele oordelen. Presentatie-expert Holwerda-Mieras en speechschrijver Van Hoorn (2016) noemen Klavers eerste speech als partijleider ‘kort, krachtig en gelikt’. Wanneer Klaver spreekt bij de presentatie van het verkiezingsprogramma zijn ze minder enthousiast: enkele ‘aardige soundbites’ en anekdotes worden als positief gekenmerkt, maar overall vinden deze experts de speech te abstract, mede doordat Klaver ‘gewonemensentaal’ en ‘intellectuelenpraat’ mengt.

Klaver enthousiasmeert. Kuitenbrouwer (2017) noemt Klaver, na Wilders, de ‘meest emotionele [politieke] spreker’. Ritmische figuren, zoals de drieslag en de anafoor – Klaver gebruikt ze allebei met enige regelmaat – passen bij deze enthousiasmerende spreekstijl. Tegelijkertijd speelt ook Klavers reputatie een rol. Hij is een jonge politicus, waardoor hij enerzijds geen last heeft van een lange historie, maar anderzijds ‘snotneus’ wordt genoemd.

De sfeer tijdens partijbijeenkomsten en de meet-ups is informeel en enthousiast: de afstand tussen Klaver en zijn publiek blijft klein – hij spreekt zijn toehoorders aan met ‘vrienden’. Het enthousiasme komt tot uitdrukking in de opkomst met *Tonight's gotta be a good night* van *The Black Eyed Peas* en het vele applaus dat tijdens de meet-ups klinkt. Socialemediagebruikers schrijven dat de zaal bij momenten explodeert (Halewijn, 2017), dat

het applaus oorverdovend is (Horstink, 2017) en dat Klaver een ‘staande ovatie’ krijgt (Kragten, 2017). Het valt socialemediagebruikers bovendien op dat Klaver duidelijke (Keuning, 2017; Lahr, 2017) en heldere taal (Matthijssen, 2017; Meijer, 2016) gebruikt.

Uit de reacties van de politieke pers en van socialemediagebruikers valt af te leiden dat de GroenLinksleider hun aandacht heeft. De jonge GroenLinkser heeft een nieuwe stijl te pakken, waarin de verwoording zichtbaar een rol speelt. De analyses in de media blijven echter vaak beperkt tot enkele losstaande observaties op basis van een enkele speech, terwijl een systematischer benadering de effecten van de verwoording op het professionele kijkerspubliek en de gewone toeschouwer onderbouwd in beeld kan brengen. Onderzoek kan bovendien (meer) inzicht bieden in de werking van stilistische keuzes in het publieke domein. Die inzichten kunnen bijvoorbeeld door professionele tekstschrijvers gebruikt worden, teneinde het maximale uit hun teksten te halen. Het belang van speeches is de laatste jaren gegroeid, omdat door de ontwikkeling van sociale media een steeds groter publiek bereikt kan worden: niet alleen het directe publiek kan immers de complete speech zien, maar ook socialemediagebruikers kunnen dat (Reisigl, 2008, p. 256). De vraag die in dit onderzoek centraal staat is de volgende:

Hoe dragen verwoordingskeuzes bij aan de evaluatie van campagnespreker Jesse Klaver door socialemediagebruikers en de politieke pers in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017?

De inzichten uit en methodische uitgangspunten van de retorische kritiek (vgl. Braet, 2003, 2011) en de (taalkundige) stilistiek (vgl. Van Leeuwen, 2015a) zijn het gereedschap dat gebruikt wordt. Het loont om naast oordelen van een professioneel publiek ook oordelen van de ‘gewone toehoorder’ aan een analyse te onderwerpen. Receptieonderzoek achteraf is echter lastig. Om toch publieksreacties te verzamelen, worden daarom oordelen van socialemediagebruikers verzameld met behulp van OBI4wan. De berichten van socialemediagebruikers geven immers inzicht in de reacties van het directe publiek (hetzij aanwezig in de zaal, hetzij kijkers van de beelden op sociale media). De codeboekmethode (ontleend aan Huibers en Verhoeven, 2014 en Van Hooijdonk en Liebrecht, te verschijnen) en een inhoudsanalyse worden voorgesteld om reacties van socialemediagebruikers respectievelijk te kwantificeren en kwalitatief te bespreken. De socialemediaberichten kunnen op die manier als bron dienen voor het vinden van macro-oordelen.

In het vervolg van deze scriptie wordt eerst ingegaan op het begrippenapparaat van de politieke speech en de Nederlandse politieke spreektradicie (hoofdstuk 2). Daarna wordt een beknopte typering gegeven van de klassieke en moderne retorische literatuur (hoofdstuk 3). Daaropvolgend wordt de context van de GroenLinkscampagne geschetst, door de

ontwikkeling van de partij sinds haar oprichting in 1990 te typeren en in te gaan op de campagnespeeches in meet-ups en partijbijeenkomsten (hoofdstuk 4). In het methodehoofdstuk wordt aansluitend ingegaan op de manier waarop de evaluatie van Klavers speeches door politieke pers en socialemediagebruikers is vastgesteld en de manier waarop de verwoordingsanalyse is gedaan (hoofdstuk 5). In hoofdstuk 6 worden de resultaten van de evaluatie door de politieke pers en socialemediagebruikers weergegeven. In hoofdstuk 7 zijn de resultaten van de verwoordingsanalyse te vinden. Het achtste en laatste hoofdstuk bevat de conclusie en discussie.

2. De verwoording van campagnespeeches

In de retorisch-stilistische onderzoekstraditie staat de analyse van stijl centraal. Stijl is in die traditie altijd een keuze, zoals hieronder zal blijken. De stijlkenmerken van de verwoording worden onderzocht in het genre politieke campagnespeech. De beschrijving van dat genre, in vaktermen ook wel actietype genoemd, volgt in de §2.2. De politieke campagnespeech is een speechgenre dat gekenmerkt wordt door een applaudisserende aanhang – in de inleiding zijn al enkele voorbeelden gegeven van publieksreacties die daarop ingaan. Van tevoren bedachte applausmomenten worden door Klaver en zijn campagneteam geoefend (Keultjes en Den Hartog, 2017). Ook applaustheorie is daarom relevant in het kader van dit onderzoek en theorie op dat gebied wordt in de derde paragraaf besproken. Tot slot wordt een beknopt overzicht gegeven van de ontwikkeling van de Nederlandse spreekcultuur. Die bespreking biedt mogelijkheden om Klavers speeches te duiden als onderdeel van een grotere beweging naar meer emotie in de Nederlandse spreektraditie.

2.1 Stijl als keuze

Handboekauteurs hanteren verschillende definities van stijl. Vaak worden ze gekenmerkt door een keuze uit de formuleringsmogelijkheden, zo schrijven Burger en De Jong (2009, p. 16): ‘Stijl is de keuze uit mogelijke formuleringen om een gedachte vorm te geven.’ Ook in de retorica is stijl een keuzekwestie; Braet (2011, p. 87) benoemt het als volgt: ‘Retoriek is altijd een kwestie van keuze, van kiezen van de beste middelen om je (overtuigings)doel te bereiken.’ In het vervolg van de tekst zal ik Van Leeuwens (2015a, p. 13) definitie aanhouden: ‘Er is sprake van stijl wanneer een taalgebruiker formuleringsalternatieven voorhanden heeft om een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid te beschrijven.’ Van Leeuwen (2015a, p. 13) beschrijft dat de genoemde alternatieven dezelfde situatie in de werkelijkheid beschrijven, maar niet semantisch uitwisselbaar zijn. Aan de hand van formuleringsalternatieven kan daarom aannemelijk gemaakt worden welk effect de gemaakte keuzes hebben op de toehoorder. Een factor die van invloed is op de mogelijkheden die een taalgebruiker heeft, is genre. Burger en De Jong (2009, p. 19) schrijven: ‘de keuze die een schrijver maakt uit mogelijke formuleringen [...] wordt mede bepaald door [...] genre. Het genre is dus van invloed op de retorische middelen die de spreker ter beschikking staan. Daarom bespreek ik eerst het genre.’

2.2 De politieke campagnespeech als actietype

De notie *activity type* of actietype is geïntroduceerd door Van Eemeren en Houtlosser (2005, p. 76). Een actietype is een beschrijving van taalgebruik in de praktijk, in een bepaald genre. Het beschrijft feitelijk de geconventionaliseerde gebruiken die zich manifesteren in *speechevents*, of gelegenheden waarin gesproken wordt. De aandacht gaat in onderzoek binnen een activiteitstype niet uit naar de individuele spreekgelegenheden, maar de gelegenheid als voorbeeld of manifestatie van het activiteitstype in de praktijk.

Het activiteitstype dat in dit onderzoek centraal staat is de politieke communicatie. Politieke communicatie is een vorm van deliberatie, het overtuigen van de Haagse collega-politici en politieke aanhang staat daarin centraal. Van Haaften (2011, pp. 360-361) en Te Velde (2003, p. 18) beschrijven dat politici ten aanzien van die eerste doelgroep een autonoom doel hebben: ze moeten tot besluiten komen volgens de relevante regels en procedures. Ten aanzien van het publiek hebben ze een representerend doel, waarbinnen het afleggen van verantwoording, het legitimeren van hun politieke keuzes en het onder woorden brengen van maatschappelijke problemen die politieke prioriteit moeten krijgen centraal staat. Voor beide doelen kan een politieke speech geschikt zijn. Charteris-Black (2014, p. xiii) definieert een politieke speech als: ‘a coherent stream of spoken language that is usually prepared for delivery by a speaker to an audience for a purpose on a political occasion.’

Binnen dit activiteitstype ben ik vooral geïnteresseerd in het *speechevent* campagnespeech, waar, in tegenstelling tot de situatie in de Tweede Kamer, het representerende doel centraal staat. Volksvertegenwoordigers hebben immers niet alleen een functie binnen de Kamer, maar ook een legitimerende en representerende functie naar hun aanhang. Het gaat in campagnetijd daarnaast om het zo goed mogelijk te berde brengen van het partijprogramma en het overtuigen van zo veel mogelijk potentiële kiezers en partijsympathisanten om te kiezen voor de partij in kwestie. Een campagnespeech is dus een politieke speech, waarin de nadruk ligt op overtuigingskracht.

Overtuigingskracht heeft in dit type speechevent een veel grotere rol dan in het reguliere politieke debat met de collega-politici, waar de redelijke discussie een centrale rol vervult (Reisigl, 2008, p. 253). Campagnespeeches zijn binnen het genre politieke communicatie dan ook het meest emotiegericht: de politieke tegenstanders worden in een dergelijke speech feller aangevallen dan in andere speechtypen (Reisigl, 2008, p. 253). De gelegenheid en het publiek, zowel direct als indirect, hebben bovendien grote invloed op de inhoud, ordening en vorm van een politieke speech (Reisigl, 2008, p. 259). De spreker moet immers rekeninghouden met voorkennis, gewenste reacties van het directe publiek, zoals

applaus en *cheering*, en de manier waarop het materiaal wordt ontsloten aan het indirecte publiek, via sociale en traditionele media.

De spreekgelegenheden in dit onderzoek zijn campagnespeeches van Jesse Klaver in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. De campagnespeeches in het onderzoek zijn speeches op het GroenLinks-partijcongres ofwel politieke bijeenkomsten, ‘meet-ups’, die in het kader van de verkiezingscampagne van 2017 zijn georganiseerd. Bij partijcongressen mogen alleen leden van de partij aanwezig zijn, anderen worden via sociale of traditionele media bereikt. De meet-ups zijn vrij toegankelijk, hoewel er (gratis) kaarten besteld moeten worden. Alle toespraken die in dit onderzoek centraal staan zijn beschikbaar gemaakt voor het grote publiek via verschillende sociale media (YouTube en/of Facebook).

2.3 Applaus in politieke speeches

Politici interacteren tijdens hun speeches met het directe publiek. Het publiek heeft immers de mogelijkheid om goedkeurend of afkeurend te reageren (door *cheering* of boegeroep) en om te applaudisseren. De politicus speelt hierop in tijdens de voorbereiding en de uitvoering. Een van de manieren waarop de interactie gestimuleerd kan worden, is door het inzetten van een set van zeven retorische technieken, die *claptraps* genoemd worden.

Het woord *claptrap* is ontstaan in ca. 1730 en het betekent: ‘trick to catch applause’ (Dictionary.com, z.d.). Een vergelijkbare definitie geeft Atkinson (1984): ‘a trick, device or language designed to catch applause’ (p. 83). In een een-op-eensituatie waarin twee taalgebruikers met elkaar communiceren is het voor beide gespreksdeelnemers van belang om op te letten. Niet opletten is een no-go: je reputatie staat op het spel, omdat je al snel ‘onbeleefd’ of ‘verveeld’ genoemd kunt worden als je de beurt krijgt, maar die niet kunt oppakken (Atkinson, 1984, p. 11). De kans dat een toehoorder tijdens een politieke (campagne)speech de beurt krijgt, is volgens Atkinson echter zo klein dat luisteraars in veel mindere mate gestimuleerd worden om aandachtig op te letten. Veel technieken die politieke sprekers gebruiken zijn er daarom op gericht om de aandacht van het publiek te trekken, vast te houden of te verhogen.

Tegelijkertijd heeft het publiek wel degelijk de mogelijkheid om te reageren op de spreker, bijvoorbeeld door joelen, boegeroep of applaus (Heritage en Greatbatch, 1986, p. 110). De laatstgenoemde reactiemogelijkheid, applaus, is volgens Heritage en Greatbatch (1986, p. 145) een manier om in te stemmen met de spreker. Dat is echter niet de enige reden om te applaudisseren: het publiek kan immers ook applaudisseren om in te stemmen met de partij, omdat ze beleefd willen zijn of zelfs omdat de spreker er simpelweg om vraagt (vgl. Bull, 2003, p. 43; Reisingl, 2008, p. 255). Het feit dat het publiek een mogelijkheid heeft om

te reageren zorgt ervoor dat het publiek de aandacht erbij houdt (Atkinson, 1984, p. 12). Atkinson (1984, p. 47) beschrijft dat applaus niet zomaar ontstaat, maar verklaard kan worden door een beperkte set van verschillende technieken, die hij de *claptrap* doopt.

Effectieve claptraps bestaan uit een opbouw van elementen die Atkinson beschrijft aan de hand van de driedeling 'op uw plaatsen, klaar – start!' (pp. 47-48). Luisteraars oriënteren zich daarbij op mogelijke voltooiingspunten (Atkinson, 1984, p. 33): dat zijn punten in een gesprek waarop een wisseling van spreker kan plaatsvinden (Mazeland, 2003, pp. 31-32) en precies om die reden ook punten die compleetheid van uitingen in een speech signaleren. Timing is essentieel schrijft Atkinson (1984, p. 61): de formulering moet zorgvuldig gebeuren, zodat de items waaruit het stijlmiddel bestaat voldoende gemarkeerd worden en de pauzes tussen de elementen van vergelijkbare lengte zijn. Toonhoogte kan daarbij als extra indicator dienen om te bepalen dat applaus passend is (Atkinson, 1984, pp. 62-63). Dat het publiek zich oriënteert op deze verbale en non-verbale cues blijkt uit het feit dat applaus meestal binnen 0,3 seconde na het applaus-triggerende item volgt (Heritage en Greatbatch, 1986, p. 112) en in minder dan een seconde het maximale volume bereikt (Atkinson, 1984, p. 23). Een dergelijke coördinatie van applaus kan alleen verklaard worden doordat luisteraars in staat zijn te herkennen wanneer ze moeten applaudiseren, schrijft Atkinson (1984, pp. 33-34):

If displays of approval are seldom delayed for more than a split second after a completion point, and frequently start just before one is reached, it means that speakers must be supplying their audiences with advance notice as to precisely when they should start clapping. Otherwise, it is quite impossible to see how anyone would ever be able to respond so promptly.

Atkinsons werk is empirisch getest door Heritage en Greatbatch (1986), die bewijzen dat slechts zeven retorische technieken bijna 70 procent van het applaus ontlokken in hun studie van 476 politieke speeches. Ook Bull (2003, pp. 76-77) vindt in zijn studie van vijftien speeches dat het meeste applaus volgt op een van deze zeven retorische technieken (64,7 procent). Het gebruik van contrasterende zinnen, vaak vormgegeven als antithese, is de meestgebruikte techniek: het gaat vooraf aan 24,6 procent van het applaus (Heritage en Greatbatch, 1986, p. 138). Andere technieken die de auteurs noemen zijn het gebruik van de drieslag, het opwerpen van een vraag of het poneren van een statement en het beantwoorden ervan, het aankondigen van een statement of belofte en het bevestigen of maken ervan, het op neutrale wijze beschrijven van een situatie, gevolgd door nadrukkelijk prijzen of afkeuren ervan en het najagen van applaus, als het publiek niet op het verwachte moment reageert.

Het combineren van enkele van de hiervoor beschreven technieken wordt als laatste applaus-genererend middel genoemd.

De claptraptechnieken verklaren zeventig procent van het applaus. Het publiek kan echter ook reageren op de inhoud van de speech en niet alleen op de retorische figuren. Bull (2003, pp. 66-67) beredeneert dat in ieder geval een deel van het applaus dat niet volgt op een claptrap het gevolg is van *mutual monitoring*. Mutual monitoring wordt beschreven door Clayman (1993, p. 112), die aangeeft dat het publiek cues van medeluisteraars, zoals knikken en instemmend gemompel, oppikt en ook als gevolg daarvan gecoördineerd tot een applaus kan komen.

De onderzoeken van Atkinson (1984) en Heritage en Greatbatch (1986) wijzen uit dat een beperkte set van zeven retorische technieken het publiek tot applaus kunnen bewegen. Belangrijk voor een succesvolle claptrap zijn het gelijktijdig en gecoördineerd gebruiken van verschillende verbale en non-verbale technieken die het publiek als het ware instrueren *dat* ze moeten klappen en *wanneer* ze dat zouden moeten doen (Bull, 2003, p. 29). In het algemeen merken Atkinson (1984) en Heritage en Greatbatch (1986) op dat hoe meer technieken een spreker gebruikt, hoe groter de kans wordt dat het publiek reageert met het verwachte applaus.

2.4 Ontwikkelingen in de Nederlandse politieke spreekcultuur

Moderne Nederlandse politieke tradities beginnen volgens Te Velde (2010, p. 16) vanaf 1800. In de beginjaren van het parlement is er nauwelijks aandacht voor welsprekendheid. Dat heeft te maken met het feit dat er gekozen werd voor een systeem waarin overleggen centraal stond: parlementariërs argumenteerden met elkaar en niet met of voor het publiek (Te Velde, 2015a, pp. 171).

In de eerste vijftig jaar na 1848 is de afstand tussen parlement en volk groot, de discussie in het parlement is dan ook zakelijk en beheerst (Aerts, 2003, pp. 17-18; Te Velde, 2010, pp. 106-107) en het volk wordt nauwelijks bij de politieke discussie betrokken. Nederlandse bestuurders vullen hun politieke functie anders in dan hun Britse en Franse evenknieën: de technische discussie staat in de Kamer centraal (Te Velde, 2010, p. 107). Buiten het parlement is er aandacht en waardering voor de kanselwelsprekendheid: de dominee heeft er de taak 'te onderwijzen én ontroeren' (Te Velde, 2015a, p. 172).

Meer ruimte voor emoties komt er aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw: de publieke betrokkenheid groeit en de partijen representeren steeds grotere bevolkingsgroepen (Aerts, 2003, p. 19). Tegelijkertijd komt bij steeds meer politici het besef dat ze niet alleen spreken voor het parlement, maar ook voor hun achterban: de

aandacht voor *pathos* is in deze periode dan ook groter (Te Velde, 2015a, p. 178). Overeenkomsten met de politieke ontwikkeling van Groot-Brittannië zijn in die tijd zichtbaar, hoewel de Britten een veel levendigere spreekcultuur kennen (Te Velde, 2010, p. 45). Enthousiasmerende toespraken, politieke bijeenkomsten en demonstraties dragen eraan bij dat het emotionele aspect nadrukkelijker naar voren komt rond de eeuwwisseling, hoewel het taalgebruik in de Kamer over het algemeen nog steeds zakelijk is (Aerts, 2003, pp. 19-20; Te Velde, 2010, p. 108; Te Velde, 2015a, p. 176).

Van het interbellum tot midden in de jaren zestig blijven gelegenhedsretoriek buiten de Kamer en een zakelijke bestuurdersstijl daarbinnen in zwang (Aerts, 2003, p. 20). De aandacht voor welsprekendheid in het parlement verdwijnt in deze periode (Te Velde, 2015a, p. 179). Een korte emotionelere periode aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig is het gevolg van het vergroten van het aantal Kamerleden: het debat wordt er 'emotioneel en heftiger' van (Te Velde, 2015a, p. 184). Deze periode wordt opgevolgd door de zakelijke 'no-nonsense' politiek van Lubbers en Kok (Aerts, 2003, pp. 21-22). In de optredens van de oud-minister-president ontbreekt het volgens Te Velde (2010, p. 15) zelfs geheel aan *pathos*. Te Velde (2005, pp. 228-229) geeft aan dat in de periode na de Tweede Wereldoorlog het beeld heerst dat 'een bescheiden, zakelijke en onnadrukkelijke presentatie' het beste is. Buiten de Kamer is er dan ook nauwelijks aandacht voor grote of verbeeldende retoriek.

Sinds de jaren negentig is de emotierijkere welsprekendheid opnieuw in opkomst en worden geëmotioneerde speeches breder gewaardeerd, tot de Kamer dringt dat echter niet direct door (Aerts, 2003, p. 22). Pas in de eerste jaren van het nieuwe millennium is dat wel het geval, wanneer het populisme opkomt met Pim Fortuyn, Geert Wilders (Te Velde, 2005, p. 229; 2010, p. 25, pp. 189-190) en recentelijk ook Thierry Baudet.

Binnen het Nederlandse parlement zijn uitingen op basis van *pathos* nauwelijks geaccepteerd en uitingen waarmee sprekers zich beroepen op hun *ethos* blijven vaak beperkt tot het eigen expertisegebied (Te Velde, 2010, p. 14-15). Daarbuiten is het gebruik van emotie gebruikelijker, vooral in verkiezingstijd (Aerts, 2003, p. 15). Het zeer beperkte gebruik van retorische technieken en de formele, zakelijke discussie staan in schril contrast met de Franse en Britse parlementen, waar de retorische traditie veel breder wordt gedragen (Van Haaften, 2011, p. 349; Te Velde, 2010, p. 45, 105). Tegen emotie in de politieke discussie wordt in Nederland vaak ingebracht dat bestuur ook zakelijk en zonder ophef en drukte kan: de emotie kan dan buiten beschouwing blijven (Te Velde, 2010, p. 24). Het Britse en Franse parlement tonen echter aan dat emotie wel degelijk onderdeel kan zijn van de politiek (Te Velde, 2010, pp. 24-25).

3. Klassieke en moderne retorische literatuur

In deze masterthese worden de speeches van Jesse Klaver besproken aan de hand van de retorische kritiek, een vorm van persuasieanalyse. De persuasieanalyse gaat ervan uit dat een spreker alle in de praktijk toegestane beïnvloedingsmiddelen gebruikt om het publiek voor zich te winnen. Dat betekent dat niet alleen ‘redelijke’ argumentatie (*logos*) van belang is, maar ook meeslepende verwoording, het opwekken van emoties (*pathos*) en het leunen op de geloofwaardigheid van de spreker (*ethos*) (zie §3.1). Aristoteles schaaft die ‘onredelijke’ argumentatievormen (vgl. Braet, 2003, p. 16) onder de eerste taak van de redenaar: de vinding (*inventio*) van argumenten. Tot slot wordt de klassieke theorie op het gebied van de verwoording (*elocutio*) besproken. De overige taken van de redenaar, de ordening (*dispositio*), het memoriseren (*memoria*) en de voordracht (*actio*), worden slechts zijdelings behandeld, omdat ze buiten de scope van het onderzoek vallen.

3.1 De technische overtuigingsmiddelen *ethos* en *pathos*

Om te kunnen overtuigen, moet de spreker het publiek voor zich innemen (*ethos*), emotioneren (*pathos*) en hen onderrichten en de zaak bewijzen (*logos*) (Leeman en Braet, 1987, p. 51). De driedeling *ethos*, *pathos* en *logos* wordt zowel door de Grieken als de Romeinen beschreven. Aristoteles (384-322 v. Chr.), Cicero (106-43 v. Chr.) en Quintillianus (35-100 n. Chr.) noemen de drieslag in hun belangrijkste werken (Wisse, 1989, p. 2, 15). Aristoteles en Cicero vinden dat overtuigen zou moeten gebeuren met zuivere argumenten, *logos*, maar realiseren zich tegelijkertijd dat ook emoties en de persoonlijkheid van de spreker een rol spelen (Benoit, 1990, p. 258; De Jong, Pieper en Rademaker, 2015, p. 9; Wisse, 1989, p. 4). Aristoteles (vert. 2009, p. 100) benadrukt het belang van de technische overtuigingsmiddelen in politieke toespraken:

...omdat welsprekendheid haar doel vindt in een oordeel – politieke toespraken worden aan een oordeel onderworpen, en ook een uitspraak van de rechtbank is een oordeel – moet een spreker niet alleen erop toezien dat de redenering verhelderend en overtuigend is, maar evenzeer zijn eigen persoon in een bepaald daglicht stellen en de beoordelaar in een bepaalde gemoedstoestand brengen.

Quintillianus legt de nadruk op het emotioneren: ‘Niets kan een redevoering meer kracht verlenen dan emoties (vert. 2001, VI.2.3).’, terwijl Aristoteles in de praktijk juist het belang van *ethos* benadrukt (vert. 2009, p. 27). Cicero acht beide middelen van belang, zonder een duidelijk onderscheid te maken (vert. 2017, p. 227):

Niets, Catulus, is immers bij het spreken van meer belang dan dat de redenaar de toehoorder gunstig voor zich stemt en dat die toehoorder zelf zo beïnvloed wordt dat hij meer door

opwellingen en emoties wordt beheerst dan door een weloverwogen oordeel. Want mensen nemen veel vaker een beslissing op grond van haat of liefde, voorkeur of antipathie, verdriet of vreugde, hoop of vrees, illusies of andere emoties dan op basis van de ware toedracht of van vaste regels.

De definiëring van de overtuigingsdrieslag verschilt bij de klassieken. Het opwekken van sympathie bij het publiek valt bijvoorbeeld niet onder Aristoteles' rationele ethos – alle emoties, subtiel en heftig, worden door hem onder pathos geschaard (Wisse, 1989, p. 75). Zou hij dat niet hebben gedaan, dan was er immers overlap geweest tussen beide concepten (Wisse, 1989, p. 75).

Cicero onderscheidt ethos niet op dezelfde manier van pathos als Aristoteles. Cicero's opvatting van ethos draait niet alleen om het maken van een betrouwbare indruk als spreker, maar ook om het opwekken van 'subtiële' emoties, zoals sympathie. In zijn benaderwijze is er dan ook sprake van een ander soort ethos, gericht op het opwekken van sympathie bij het publiek (Wisse, 1989, p. 7, 237). Hij volgt daarin de lijn van Isocrates, waarbij ethos niet alleen tijdens de toespraak wordt gecreëerd, maar ook afhankelijk is van reputatie (Cicero, vert. 2017, p. 229): 'Sympathie nu winnen we door ons persoonlijk aanzien, onze daden en onze goede reputatie.' De auteur schaaft alleen heftige emoties, zoals angst of boosheid, onder pathos (Wisse, 1989, p. 236). Quintillianus (vert. 2001) spreekt als hij het heeft over ethos voornamelijk over de gemoedstoestand van de toehoorders en schaaft, net als Cicero, de milde emoties onder ethos en de heftigere onder pathos (p. 311): 'Ook voeg ik hier nog aan toe, dat pathos en ethos soms van dezelfde aard zijn, in die zin dat het één een sterkere variant van het andere is (liefde is bijvoorbeeld een pathos, genegenheid een ethos)'.

3.1.1 *Ethos*

Aristoteles ziet *ethos* als een concept dat samenhangt met de spreker: het is gericht op het wekken van betrouwbare indruk (Wisse, 1989, p. 75). Het publiek bepaalt die indruk aan de hand van drie deelindrukken: de spreker moet 'deskundig', 'eerlijk' en 'ons welgezend' zijn (Braet, 2011, p. 50). Het leunen op ethos is volgens Aristoteles het meest geschikt voor politieke toespraken: 'Dat de spreker bepaalde eigenschappen aan de dag legt is vooral nuttig in een politieke toespraak (vert. 2009, p. 100).' De reeds bestaande indrukken over de spreker en de reputatie van de spreker worden in Aristoteles' concept niet meegenomen, *ethos* ontstaat in zijn visie al sprekend (Aristoteles, vert. 2009, p. 27):

Overtuigen door middel van het karakter [*ethos*] vindt plaats wanneer het betoog zo wordt ingekleed dat het de spreker als geloofwaardig voorstelt: fatsoenlijke mensen geloven we liever en gauwer [*dan andere mensen*], over alle onderwerpen in het algemeen, maar

helemaal in kwesties waar geen exacte kennis van mogelijk is en waar plaats is voor twijfel. Maar dit vertrouwen moet wel het gevolg zijn van de toespraak zelf, niet van een vooroordeel over de aard van de spreker. Het is namelijk niet zoals sommige schrijvers van handboeken beweren, dat in de redenaarskunst de vraag of de spreker een fatsoenlijk mens is helemaal niet zou bijdragen tot zijn overtuigingskracht; je mag integendeel haast wel zeggen dat het karakter het doorslaggevende overtuigingsmiddel is.

Tijdgenoot Isocrates (436-338 v. Chr.) neemt bestaande indrukken van de spreker *wel* mee in zijn beschrijving van *ethos* (vert. 1982, pp. 338-339, 228; zie voor een bespreking Hyde, 2004, pp. xiv-xv) en zijn beschrijving van het overtuigingsmiddel is dan ook wezenlijk anders dan die van Aristoteles:

The man who wishes to persuade people will not be negligent as to the matter of character [*ethos*]; no, on the contrary, he will apply himself above all to establish a most honourable name among his fellow-citizens; for who does not know that words carry greater conviction when spoken by men of good repute than when spoken by men who live under a cloud, and that the argument which is made by a man's life is more weight than that which is furnished by words?

Moderne auteurs op dit gebied scharen zich eerder achter Isocrates dan Aristoteles: *ethos* ontwikkelt mettertijd (Holt, 2012, pp. 73-75; Shanahan en Seele, 2015, p. 44). Er is in de moderne benadering, net als bij Isocrates, dus sprake van een soort begin-*ethos*, dat al bestaat voor een spreker zijn toespraak begint.

3.1.2 *Pathos*

‘Wie een miljoenenpubliek via tv of internet echt wil bereiken, moet emoties uit de kast halen om zijn publiek te raken’ (De Jong, Pieper en Rademaker, 2015, p. 242). *Pathos*, het emotioneren van het publiek, is een krachtig middel. De klassieken verbinden het vaak aan de rechtspraak, maar ook bij politieke toespraken speelt het overtuigingsmiddel een rol (Braet, 2011, pp. 53-55). Het middel wordt in de retorische traditie geschaard onder de vinding van argumenten (*inventio*), hoewel ook de verwoording en de voordracht invloed hebben op de pathetische werking (Braet, 2011, p. 55). Pathotechnieken kunnen ingezet worden voor het opwekken van alle soorten emoties, zoals sympathie en blijdschap, maar ook boosheid en angst. Technieken die sprekers daarvoor gebruiken zijn drieslagen, tegenstellingen en herhalingsfiguren, waarvan de anafoor een voorbeeld is. De Jong, Pieper en Rademaker (2015, p. 239) noemen deze figuren ‘muzikale drugs’. Ritmische figuren zorgen er volgens de auteurs voor dat het publiek de boodschap zonder tegenstribbelingen accepteert en ermee instemt. Een emotionele toehoorder oordeelt immers anders dan een

rationele (De Jonge, 2015, p. 16). Het emotioneren van het publiek wordt het vaakst ingezet in de afsluitende woorden van een speech (De Jonge, 2015, p. 16)

De mate waarin pathos geaccepteerd wordt, is sterk cultuurafhankelijk (De Jong, Pieper en Rademaker, 2015, p. 241). In de Romeinse tijd van Cicero was de politiek veel theateraler dan de huidige politieke welsprekendheid (Pieper, 2015, p. 47). In de Nederlandse politieke spreekcultuur is er traditioneel weinig ruimte voor pathetische toespraken, hoewel de welsprekendheid die gericht is op het emotioneren in de afgelopen twee decennia in opkomst is: Te Velde (2015b, pp. 34-36) noemt dit ‘een structurele ontwikkeling’. Buiten de politiek in de Kamer is het gebruik van pathos al regelmatig geaccepteerd geweest, bijvoorbeeld in partijcongressen en partijbijeenkomsten aan het begin van de twintigste eeuw (Te Velde, 2015b, p. 35).

Recente voorbeelden van pathetische Nederlandse sprekers zijn Frans Timmermans en Geert Wilders (resp. Te Velde, 2015b, p. 32; Van Leeuwen, 2015b, p. 76). Barack Obama is een bekende buitenlandse pathetische spreker (De Jong, 2015, p. 72). Wilders gebruikt verschillende pathetische technieken om zijn verhaal kracht bij te zetten, waaronder vergroting (*amplificatio*), metaforisch taalgebruik, herhaling (*anafoor*), beeldend taalgebruik (*enargeia*) en veelzeggende details die een situatie invoelbaar maken voor het publiek (Van Leeuwen, 2015b, pp. 77-79). Ook Obama maakt gebruik van de emotionerende kracht van ritmische figuren, zoals de anafoor, de alliteratie en de tegenstelling (De Jong, 2015, pp. 71-72). Burger (2015, p. 95) noemt enerzijds het amplificeren van argumenten en anderzijds een gestileerde en op de effectiviteit gerichte verwoording als belangrijke pathotechnieken. Recentelijk liet Frans Timmermans de kracht van pathos zien in het Europees parlement, toen hij naar aanleiding van de ramp met vlucht MH17 appelleerde aan de emoties van zijn gehoor door sympathie te betuigen aan de nabestaanden en het lot van de slachtoffers te verafschuwen (De Jonge, 2015, p. 87).

3.2 *Elocutio*: stijlsoorten en stijlqualiteiten

De verwoording is volgens Quintillianus (vert. 2001, p. 394) ‘het moeilijkste onderdeel’. Wanneer de taken op het gebied van de vinding en de ordening zijn afgerond, moet de presentatie aan het publiek worden overdacht: de verwoording (*elocutio*). Zonder een goede verwoording is de toespraak ‘als een zwaard dat in zijn schede opgeborgen blijft’ (Quintillianus, vert. 2001, p. 394).

De klassieken onderscheiden drie stijlniveaus of stijlsoorten: de ‘verheven’ of ‘hoge’ stijl, de ‘lage’ of ‘simpele’ stijl en de ‘middenstijl’ (Braet, 2011, p. 89; Leeman en Braet, 1987, p. 100). De verheven stijl is gericht op het veelvuldig gebruik van (combinaties van)

stijlfiguren en is geschikt voor de afsluiting van een toespraak, de lage stijl wordt gekenmerkt door het ontbreken van versiering en het gebruik van begrijpelijke taal en de middenstijl ligt tussen beide hiervoor beschreven stijlniveaus in (Leeman en Braet, 1987, p. 100). Braet (2011, p. 87) schrijft dat de opening en het slot een emotionelere stijl kunnen bevatten, terwijl de argumentatie vraagt om een zakelijkere stijl.

Een effectiviteit van een toespraak wordt door de klassieke retorici gemeten aan de hand van de vier stijlkwaliteiten: correctheid, duidelijkheid, aantrekkelijkheid en passendheid (Braet, 2011, p. 88; Leeman en Braet, 1987, p. 101). Correctheid gaat over taalkundige en grammaticale correctheid, naast het hanteren van een standaarduitspraak van woorden en is van belang voor het *ethos* van de spreker (Braet, 2011, p. 90). Voldoe je niet aan de eis van correctheid, dan gaat dat ten koste van je geloofwaardigheid (*ethos*). Duidelijkheid staat in nauw verband met begrip: als een boodschap duidelijker gecommuniceerd wordt, is de kans groter dat het publiek het begrijpt.

Aantrekkelijkheid of versiering is de stijlkwaliteit waarnaar de meeste aandacht van de klassieke retorici uitgaat (Leeman en Braet, 1987, p. 102). Het is de kers op de taart: het versieren van de tekst met stijlfiguren, om de aantrekkelijkheid voor het gehoor te vergroten. Het is van belang dat niet te nadrukkelijk te doen, de classici geven dat aan met de Latijnse term *ars est celare artem*: het is de kunst de kunstgrepen te verbergen (Braet, 2011, p. 96). Charteris-Black (2011, p. 9) sluit zich hierbij aan: 'For persuasion to become an art, its artifice should not be apparent'. Hij stelt dat het combineren van stijlmiddelen de meest effectieve strategie is in politieke speeches. De wisselwerking tussen de middelen zorgt voor een grotere overtuigingskracht, omdat losse stijlfiguren op die manier verbloemd worden.

Tussen duidelijkheid en passendheid bestaat een spanningsveld, duidelijker communiceren gaat meestal ten koste van je aantrekkelijkheid en andersom (Braet, 2011, p. 93). Beide stijlkwaliteiten dienen bovendien tegelijkertijd van toepassing te zijn op de tekst: aantrekkelijkheid en duidelijkheid moeten in dienst staan van de overtuigingskracht. De tekst moet tot slot passend zijn, zowel binnen de tekst, in de zin dat tekstpassages voldoende op elkaar aansluiten, als daarbuiten, in de zin dat de verwoording past in het genre (Braet, 2011, p. 99). Ook moet volgens de auteur rekening gehouden worden met de beperkingen en mogelijkheden van delen van de toespraak: inleiding en slot kunnen meer op het emotioneren van het publiek gericht zijn dan de kern.

4. GroenLinks

De campagnespeeches van Klaver staan in het teken van de promotie van het GroenLinksgedachtegoed. De partijleider heeft immers een centrale rol in het overtuigen van kiezers om voor zijn partij te kiezen. De partijgeschiedenis (§4.1) bepaalt ten dele de mogelijkheden die een partijleider heeft: hij zoekt immers niet alleen draagvlak bij nieuwe kiezers, ook de bestaande aanhang moet de partijleider steunen. De campagnespeeches die in dit onderzoek centraal staan, zijn onderdeel van de verkiezingscampagne van 2017. Afzonderlijk worden daarom ook de campagne (§4.2) en de campagnespeeches (§4.3) besproken.

4.1 De partij en haar leiders

Sinds het eind van de jaren 80 komen in heel Europa groene partijen op (Frankland, Lucardie en Rihoux, 2008; Olsen, Koß en Hough, 2010). Ook in Nederland ontstaan verschillende groene partijen: de Partij voor Milieu en Recht, de Groenen en GroenLinks (Frankland, Lucardie en Rihoux, 2008, p. 157). De eerste twee partijen halen geen Kamerzetels, GroenLinks¹ wel. De partij wordt opgericht op 24 november 1990 (Lucardie en Voerman, 2010, p. 58) en in de beginjaren is er veel aandacht voor de positionering en de manier van organiseren (Lucardie en Voerman, 2010, p. 85).

Paul Rosenmöller zorgt vanaf 1994 voor een verdere professionalisering van de partij door de radicalere standpunten te temperen (Olsen, Koß en Hough, 2010, p. 161) en in te zetten op campagnes waarin de nadruk ligt op regeringsdeelname (Lucardie en Voerman, 2010, p. 87). De partij professionaliseert onder zijn leiding en uiteindelijk is hij tussen 1994 en 2002 politiek leider (Lucardie en Voerman, 2010, p. 112). Vooral de verkiezingsuitslag van 1998 is een groot succes: 11 Kamerzetels zijn het resultaat. Femke Halsema volgt Rosenmöller op en richt zich nog nadrukkelijker op regeringsdeelname (Olsen, Koß en Hough, 2010, p. 162). Toch heeft de partij nog nooit een positie in de regering ingenomen, ook al is de intentie er wel (Olsen, Koß en Hough, 2010, p. 155; Kas en De Witt Wijnen, 2017). Op lokaal niveau neemt de partij wel regelmatig deel aan het college, verschillende

¹ De naam van de partij is tot 1993 Groen Links geweest en werd daarna tot één woord vervoegd: GroenLinks (Voerman en Lucardie, 2016, p. 140). De huidige spelling wordt aangehouden. De partij is ontstaan uit een fusie van de PPR, de CPN, de PSP en de EVP (Frankland, Lucardie en Rihoux, 2008, p. 157; Lucardie en Voerman, 2010, p. 8) en de jongerenorganisaties van die partijen gingen verder onder de naam *Dwars* (Lucardie en Voerman, 2010, p. 57).

grote steden hebben GroenLinksbestuurders gehad (Frankland, Lucardie en Rihoux, 2008, p. 159).

De wisseling van de wacht leidt in 2004 tot een nieuwe koers, waarin de vernieuwing van de verzorgingsstaat centraal staat (Lucardie en Voerman, 2010, p. 115). In dat jaar wordt ook gekozen om een ‘permanente campagne’ te gaan voeren en daartoe een campagne team aan te stellen (Lucardie en Voerman, 2010, pp. 120-121), waardoor de partij verder professionaliseert. In 2006 doet zich de eerste kans voor regeringsdeelname voor, die om strategische redenen wordt geweigerd (Lucardie en Voerman, 2010, pp. 129-130). Vanaf GroenLinks’ achttiende verjaardag gaat het de goede kant op met de partij, ze is klaar om te regeren (Lucardie en Voerman, 2010, p. 139). In de verkiezingen van 2010 evenaart de partij bijna haar tot dan toe hoogste aantal zetels. Tien zetels zijn het resultaat, maar na een moeizame formatie leidt dat opnieuw niet tot regeringsdeelname (Lucardie en Voerman, 2010, pp. 142-143).

Jolande Sap en Bram van Ojik staan maar kort aan het roer. Sap leidt de partij vanaf het plotselinge vertrek van Halsema eind 2010 (Hoedeman en Meerhof, 2010). Op 12 september 2012 leidt de partij een grote verkiezingsnederlaag en het aantal zetels vermindert van tien naar vier, waarna Sap het vertrouwen van de partijtop verliest en noodgedwongen moet vertrekken (Cats, 2013; Kas, 2012). Van Ojik, al vanaf het eerste uur betrokken bij de partij, volgt haar op en werkt aan de wederopbouw van GroenLinks (Abels, 2013; Oomkes, 2016).

Jesse Klaver (1986) is de meest recente fractievoorzitter en het gezicht van de partij. Hij begint op zijn 29^e als lijsttrekker en is daarmee de jongste partijleider ooit (Vader, 2017). Sinds de verkiezingen van 2010 zit hij voor GroenLinks in de Tweede Kamer en in mei 2015 volgt hij Van Ojik op (Kas en De Witt Wijnen, 2017). In de verkiezingscampagne van 2017 spreekt hij de ambitie uit om minister-president te worden (Van der Aa, 2017). Onder Klaver groeit GroenLinks: het partijcongres dat in 2016 in Utrecht plaatsvindt, is het grootste ooit voor zijn partij (Van der Aa, 2016) en tussen mei 2015 en april 2016 krijgt de partij er 2.100 leden bij (De Witt Wijnen, 2016a).

4.2 De verkiezingscampagne van 2017

De verkiezingscampagne voor de verkiezingen van maart 2017 begint al in april 2016, wanneer Klaver daartoe bij het partijcongres in Amersfoort de aftrap geeft (Rottenberg, 2016a). Oud-Kamerlid Wijnand Duyvendak is campagneleider en er wordt achteraf vol lof over de campagne gesproken. Sjoerd Sjoerdsma en Bas Erlings, campagneleiders voor respectievelijk D66 en VVD, loven specifiek de gevoerde socialemediacampagne van de partij

(Abels, 2017). Duyvendaks landelijke campagneteam bestaat uit vijftien werknemers en vijftig vrijwilligers, terwijl duizenden vrijwilligers de partij op lokaal niveau promoten (De Witt Wijnen, 2017). Die vrijwilligers houden naar Amerikaans voorbeeld van deur tot deur bij welke reactie ze ontvangen (Zuidervaart, 2016b).

GroenLinks introduceert tijdens de campagne de zogenaamde 'beeldvoerder' (o.a. Den Hartog en Keultjes, 2017; De Jong, 2017; Zuidervaart, 2016b), met als doel de online zichtbaarheid van de partij te vergroten. De rol wordt vertolkt door documentairemaker Joey Boink (Den Hartog en Keultjes, 2017) en hij zorgt als beeldvoerder voor alle filmmateriaal dat online wordt verspreid (De Jong, 2017). Onderdeel van het campagneteam zijn ook woordvoerder Diederik ten Cate en tekstschrijver Bart Snels, die laatste was ook bij de campagne van Halsema betrokken (Den Hartog en Keultjes, 2017). Sybren Kooistra leidt de zogenaamde 'grassroots campaign', waarin activeren naast informeren een belangrijke rol heeft (Den Hartog en Keultjes, 2017; De Witt Wijnen, 2016a; Zuidervaart, 2016b). Het woord 'apptivisten', socialemediavrijwilligers (in maart 2017 zo'n vierduizend) die GroenLinksberichten helpen verspreiden, bedacht hij (De Witt Wijnen, 2017). Nieuw in de campagne is ook de inzet van niet-leden: Facebookvolgers van de partij zijn actief benaderd om zich in te zetten; in december 2016 zijn er wekelijks 500 duizend mensen op de pagina van de partij te vinden (Zuidervaart, 2016b).

Kritiek op de campagne komt er ook: Arjen Lubach legt gelijkenissen met speeches van oud-president Obama bloot, waarna verschillende kranten daarover rapporteren (Henquet, 2017; Jonker en Rigter, 2017; Nieber en Zantingh, 2017; Van Ostaijen, 2016; Pleij, 2016; Rottenberg, 2016b). Ook wordt Klaver verweten de Canadese premier Justin Trudeau na te doen, door in een wit overhemd met opgestroopte mouwen zonder stropdas te spreken (Heerema van Voss, 2017; Jonker en Rigter, 2017; Zuidervaart, 2016a, 2016b). Dat laatste pikt ook de internationale pers op (o.a. Deutsch, 2017; Sheppard, 2017). Binnen zijn eigen partij is een kritiekpunt dat de partijleider 'te glad' is (Kas en De Witt Wijnen, 2017, p. 8), ook wordt de partij onder zijn leiding 'te popiejopie' genoemd (Dujardin, 2017, pp. 4-5). Tot slot stellen Jonker en Rigter (2017, p. 2) dat hij verhalen uit zijn verleden anders voorstelt dan ze werkelijk waren: 'Het verhaal is onwaarschijnlijk, of op z'n minst aangedikt.'

4.3 De campagnespeeches: meet-ups en partijcongressen

De setting waarin gesproken wordt is doordacht. Bij de grootste politieke bijeenkomst, in de GroenLinkscampagne 'meet-up' genoemd, in poppodium Afas Live, wordt de partijleider voorafgegaan door verschillende artiesten (Wagendorp, 2017) en filmpjes van bekende Nederlanders (Besselink en Kieskamp, 2017). Klaver wordt bij de partijcongressen in Utrecht

en Amersfoort geïntroduceerd door oud-GroenLinksleiders (resp. Halsema en Rosenmöller). Dat is opvallend, Rosenmöller sprak al veertien jaar geen GroenLinkspubliek meer toe (Herderschreê en Du Pré, 2016) en ook Halsema maakte sinds haar aftreden, eind 2010, geen opwachting meer (Zuidervaart, 2016b).

Of het nu een meet-up of een partijcongres is: steevast klinkt *Tonight's gotta be a good night* van de Black Eyed Peas door de geluidsinstallatie en dan komen 'team GroenLinks' en Klaver op (o.a. Cats, 2017b; Den Hartog en Keultjes, 2017; Korteweg, 2017; Wagendorp, 2016b, 2017). De partijleden staan opgesteld achter Klaver (Rottenberg, 2016a) en applaudisseren op belangrijke momenten, de zaal gaat daarin mee. Het publiek bij de politieke bijeenkomsten is jong (Besselink en Kieskamp, 2017). Drie op de vijf meet-upbezoekers is volgens GroenLinks nog geen dertig en de campagne is bewust op jongeren ingestoken (Cats, 2017a). De bijeenkomsten van de partij worden (bijna) zonder uitzondering gehouden in poppodia, de bezoekers worden zelfs 'fans' genoemd (Vader, 2016, p. 4). Opvallend is ook het feit dat een groot deel van de bezoekers geen GroenLinkslid is: slechts 30 procent is lid – wel volgt het merendeel van de bezoekers de partij op sociale media (Besselink en Kieskamp, 2017).

De sfeer tijdens de meet-ups kan het beste worden getypeerd als informeel en enthousiast. Illustratief in dat kader is de sfeerbeschrijving van de grootste meet-up in De Telegraaf (2017, p. 3): 'Als op een festival zaten diverse groepjes adepten in kleermakerszit op de grond, met een biertje in de hand hun idealen uitwisselend.' Trouw bericht over diezelfde sfeer: 'Het leek wel de uitslagenavond van de winnaar van de verkiezingen, zo uitgelaten' (Besselink en Kieskamp, 2017, pp. 4-5). Ook op het campagnecongres in Utrecht is de sfeer goed: 'de stemming is bijna euforisch', bericht Korteweg (2016, p. 5) in de Volkskrant. Het informele karakter komt ook tot uiting door het veelbesproken uiterlijk vertoon van de hoofdpersoon: Klaver spreekt in een wit overhemd met opgestroopte mouwen, zonder jasje of stropdas (o.a. Cats, 2017b; Jonker en Rigter, 2017; Vader, 2017; De Witt Wijnen, 2016b; Zuidervaart, 2016b). Vader (2016, p. 4) karakteriseert de sfeer als volgt:

GroenLinks een partij voor geitenwollensokkendragers? Welnee, het is cool om bij deze club te horen. Dat is de sfeer die in de zaal hangt en het beeld dat de partij oproept door applaudisserende supporters achter hem op het podium te plaatsen.

Ook de muziek en de mogelijkheid om na de bijeenkomst vragen te stellen dragen bij aan de informaliteit van het geheel. De sfeer die gecreëerd wordt, heeft invloed op de mogelijkheden voor de verwoording. Het feit dat Klaver zijn publiek aanspreekt met 'vrienden', toont aan dat de afstand tussen publiek en spreker klein gehouden wordt.

5. Methode

In dit hoofdstuk worden de samenstelling van het speechcorpus (§5.1) en de analysemethode (§5.2) besproken. De speeches worden geanalyseerd aan de hand van de retorische kritiek (§5.2.1). Die methode biedt echter onvoldoende specifieke handvatten voor de verwoordingsanalyse. Daarom wordt aanvullend geput uit de methodische uitgangspunten die samengaan met de (taalkundige) stilistiek (§5.2.2).

5.1 Corpussamenstelling speeches

Het corpus van toespraken is samengesteld door uit te gaan van de speeches die het vaakst besproken zijn in nationale kranten tijdens de verkiezingscampagne. Vijf toespraken voldoen aan de selectiecriteria: ze passen in het gewenste genre, de politieke campagnespeech, en ze worden drie keer of vaker besproken door de politieke pers. Om te komen tot deze selectie is eerst in krantendatabank LexisNexis *Academic* gezocht op ‘Jesse Klaver’ in combinatie met de woorden ‘speech’ en ‘toespraak’ in de categorie *nationale kranten*². De begindatum is het partijcongres in Amersfoort, gehouden op 23 april 2016. Rottenberg (2016a) geeft namelijk aan dat Klaver op die datum de aftrap van de campagne geeft. De einddatum van de zoekopdracht ligt twee dagen na de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017. De exitpolls zijn ’s avonds laat op de verkiezingsavond bekend en de uitslag pas op de volgende dag. Krantenartikelen over de uitslag verschijnen daarom pas twee dagen na de verkiezingen.

De zoekopdracht leverde 62 resultaten op. 30 daarvan hadden geen betrekking op een speech van Klaver, de andere 32 wel. In Tabel 1 wordt weergegeven op welke speech die nieuwsberichten betrekking hadden.

² De precieze zoekopdracht was (((Jesse Klaver) AND (speech OR toespraak)) and Date(geq(23/04/2016) and leq(17/03/2017)))

Tabel 1 Aantal krantenartikelen in nationale kranten over Klavers campagnespeeches

Datum speech	Speechgelegenheid	Krantenartikelen
23 april 2016	Partijcongres Amersfoort	6
9 maart 2017	Meet-up AFAS Live Amsterdam	5
24 oktober 2016	Meet-up Eindhoven	4
6 september 2016	Meet-up Amsterdam	4
15 maart 2017	Verkiezingsavond	4
17 december 2016	Partijcongres Utrecht	3
4 februari 2017	Meet-up Utrecht	2
13 januari 2017	Meet-up Nijmegen	1
30 januari 2017	Meet-up Utrecht	1
niet bekend	Malieveld Den Haag	1
niet bekend	Speechlocatie niet bekend	1

Op basis van deze resultaten is gekozen voor de opname van de speeches die in drie of meer nationale kranten werden besproken. Eén speech paste bij nadere beschouwing niet in dit rijtje en is daarom uit het corpus weggelaten. Het gaat om de speech op verkiezingsavond. Deze speech heeft immers, anders dan de campagnespeeches, geen overtuigend doel meer, maar is eerder te karakteriseren als een gelegenheidsspeech (vgl. Reisigl, 2008). In Tabel 2 wordt het corpus van speeches weergegeven.

Tabel 2 Corpussamenstelling van Jesse Klavers campagnespeeches

Datum speech	Speechmoment en locatie	Aantal woorden	Duur
23 april 2016	Partijcongres Amersfoort	2373 ³	18 min 36 sec
6 september 2016	Meet-up Amsterdam	2401 ⁴	17 min 34 sec
24 oktober 2016	Meet-up Eindhoven	1588 ⁵	11 min 35 sec
17 december 2016	Partijcongres Utrecht	2308 ⁶	20 min 22 sec
9 maart 2017	Meet-up AFAS Live Amsterdam	3448 ⁷	28 min 16 sec
Totaal		12118	97 min 14 sec

3 <https://www.facebook.com/groenlinks/videos/10156830909160506/>

4 <https://www.facebook.com/groenlinks/videos/10157398985790506/>

5 <https://www.facebook.com/groenlinks/videos/10157637278800506/>

6 https://www.youtube.com/watch?v=4bL_HoCMffU

7 <https://www.youtube.com/watch?v=QyBJ7y9k9MA>

Het door GroenLinks ontsloten beeldmateriaal van de speeches is door de onderzoeker getranscribeerd (zie Bijlage A, B, C, D en E). Bij geen van de speeches ben ik zelf aanwezig geweest. Het receptieonderzoek is dan ook post hoc gedaan.

5.2 Retorisch-stilistische analyse

Voor het uitvoeren van de retorisch-stilistische analyse zijn de methodische uitgangspunten van de retorische kritiek (§5.2.1) en de (taalkundige) stilistiek (§5.2.2) gebruikt. Deze onderzoeksmethoden worden gecombineerd, omdat de eerste handvatten biedt om de persuasieve elementen te kenmerken, terwijl de tweede systematischer en beter gedefinieerd is, waardoor die persuasieve speechkenmerken specifiekere geduid kunnen worden.

5.2.1 *Retorische kritiek*

Een retorische kritiek is een vorm van functionele analyse, waarbij persuasieve en argumentatieve speechkenmerken niet alleen benoemd worden, maar ook functioneel geduid (vgl. Braet, 2003; 2011). Ik richt me in de analyse niet op de argumentatieve kwaliteit van de speech, maar vooral op de effectiviteit volgens de principes van de klassieke retorica. De persuasieanalyse gaat uit van een argumenteerder die alle in de praktijk toegestane beïnvloedingsmiddelen gebruikt om het publiek voor zich te winnen. Dat betekent dat niet alleen redelijke argumentatie wordt meegenomen, maar ook onredelijke vormen, zoals meeslepende verwoording, het opwekken van emoties en het leunen op de geloofwaardigheid van de spreker. Het publiek geldt daarbij als uitgangspunt: een publiek raakt alleen overtuigd als de overtuigingsactie, in dit geval de speech, geslaagd is (Charteris-Black, 2011, p. 9; Charteris-Black, 2014, p. 5). Publieksreacties zijn dan ook het ijkpunt waaraan gemeten kan worden hoe geslaagd de politieke toespraak blijkt. In de inleiding bleek al dat er veel oordelen leven bij het publiek. Er wordt bij het formuleren van de kritiek met de methode-Braet (2011) gewerkt, waaraan de verwoordingsanalyse wordt ontleend. Preliminair onderzoek, zoals het schetsen van achtergrondinformatie over de partij en de partijbijeenkomsten, is ook onderdeel van die methode.

5.2.2 *Taalkundige stilistiek*

De analyse van de verwoording is gedaan aan de hand van de inzichten uit de taalkundige stilistiek. De taalkundige stilistiek is een relatief nieuwe discipline die recentelijk verder is uitgediept door Van Leeuwen (2015a). De analysemethode toont overeenkomsten met

Critical Discourse Analysis (CDA)⁸ (vgl. Van Rees, 2002; Breeze, 2011). Van Leeuwen (2015a) beschrijft vier stappen die een analist achtereenvolgens, in een cyclisch proces, doorloopt. Eerst wordt het macroniveau vastgesteld, daarna worden bottom-up stijlmiddelen geïdentificeerd en gekwantificeerd en uiteindelijk worden de observaties op microniveau in verband gebracht met de indrukken op macroniveau aan de hand van een kwalitatieve bespreking (Van Leeuwen, 2015a, p. 175).

5.2.2.1 *Het vaststellen van oordelen op macroniveau*

Het macroniveau werd vastgesteld door uit te gaan van oordelen op sociale en in geprinte media. Het receptieonderzoek draagt bij aan het vormen van een intersubjectieve basis (Van Leeuwen, 2015a, p. 26), omdat niet de mening van de onderzoeker, maar de oordelen van anderen als uitgangspunt worden genomen. De oordelen in de krant representeren de reacties van de politieke pers, terwijl de socialemediaoordelen een beeld van de publieksreacties op de speeches geven. Het vaststellen van macro-oordelen werkt richtinggevend. De oordelen van de politieke pers en socialemediagebruikers sturen de analyse van de onderzoeker, doordat gericht gezocht kan worden naar stijlmiddelen die bijdragen aan de beschreven oordelen.

De oordelen van de politieke pers zijn in dit onderzoek bepaald door, in navolging van Van Leeuwen (2015a, p. 47), gebruik te maken van krantendatabank LexisNexis. Daarin is gezocht naar artikelen in de categorie landelijke dagbladen in Nederland, waarin Jesse Klaver genoemd werd in combinatie met de woorden ‘stijl’, ‘taal’, ‘taalgebruik’, ‘speech’, ‘betog of ‘toespraak’ in de periode van 23 april 2016 tot en met 17 maart 2017⁹. Regionale dagbladen en opiniebladen zijn in verband met de omvang van het onderzoek niet in de analyse meegenomen. De resultaten van deze zoekopdracht (210 artikelen) zijn vervolgens stuk voor stuk geanalyseerd om te beoordelen of er sprake is van mediaoordelen die

⁸ Stijl is zowel in de taalkundige stilistiek als in de CDA een *keuze*; taalgebruikers kunnen zaken in de werkelijkheid aan de hand van verschillende formuleringen beschrijven (Van Leeuwen, 2015a, p. 18). CDA stelt in tegenstelling tot de taalkundige stilistiek dat taalgebruik ideologisch geladen is en die eerste benadering wordt vaak ingegeven door sociale of politieke doelstellingen, waar de taalkundige stilistiek die doelstellingen niet kent (Van Leeuwen, 2015a, p. 18).

⁹ De eerstgenoemde datum is gekozen, omdat dat de datum is van de eerste speech in het corpus. De laatstgenoemde datum is de tweede dag na de verkiezingen: de campagne is tot een einde gekomen. De woorden ‘speech’, ‘toespraak’ en ‘betog’ waren geen onderdeel van de zoekopdracht van Van Leeuwen. Ze zijn toegevoegd, omdat in dit onderzoek specifiek het taalgebruik in de campagnespeeches centraal staat.

indrukken beschrijven die herleidbaar zijn naar Klavers verwoordingskeuzes tijdens de campagne¹⁰ (zie Bijlage P). Deze fase wordt de ‘open codeerfase’ genoemd in de Grounded Theory-benadering (Mortelmans, 2013, p. 420). Oordelen die mogelijk relevant zijn in het vaststellen van macro-oordelen zijn voorzien van labels. Daarna is het materiaal opnieuw bekeken in de zoektocht naar overkoepelende concepten. Deze fase wordt de fase van het ‘axiaal coderen’ genoemd (Mortelmans, 2013, p. 435). In deze axiale codeerfase zijn de vele observaties teruggebracht tot drie overkoepelende macro-oordelen, die in het volgende hoofdstuk worden uiteengezet. Ook zijn de berichten in de politieke pers gekwantificeerd door vast te stellen of ze positief, overwegend positief, neutraal (of onduidelijk), overwegend negatief of negatief van aard waren (zie Bijlage O).

De oordelen van socialemediagebruikers zijn in dit onderzoek vastgesteld door met behulp van sociale-media-analyseprogramma OBI4wan dezelfde zoekopdracht als in de krantendatabank uit te voeren. Daarnaast is gezocht op de combinatie Jesse + genoemde woorden en Klaver + genoemde woorden. Daarvoor is gekozen, omdat het op sociale media anders dan in traditionele media gebruikelijk is een informeler register in te zetten. Ook is de berichtlengte op verschillende sociale media (vgl. Twitter) beperkt, waardoor gebruikers gedwongen worden hun berichten kort te formuleren. Vervolgens is aan de hand van een door de auteur opgesteld codeboek¹¹ (zie Bijlage G) een kwantificatie van de oordelen op sociale media gemaakt (Bijlage Q). Achtereenvolgens is vastgesteld of er sprake was van een herhaald bericht (zoals een retweet), van een bericht dat betrekking had op de taal, het taalgebruik of een speech van Klaver en, indien de tweede vraag met ‘ja’ beantwoord kon worden, of de inhoud van het bericht positief, overwegend positief, neutraal (of onduidelijk), overwegend negatief of negatief van aard was. Een kwalitatieve inhoudsanalyse waarin de fasen open coderen en axiaal coderen elkaar opvolgden, volgde op de kwantificatiestap (zie Bijlage R). De resultaten van de indrukken op macroniveau worden in hoofdstuk 6 behandeld.

¹⁰ Tijdens het onderzoek kwam ik ook artikelen tegen die niet in deze zoekopdracht naar voren kwamen, maar waar wel oordelen over Klavers taalgebruik in stonden. Ook oordelen uit die artikelen zijn in het onderzoek meegenomen.

¹¹ De codeboekmethode wordt vaker ingezet bij socialemediaonderzoek, vergelijk Huibers en Verhoeven (2014) en Van Hooijdonk en Liebrecht (te verschijnen).

5.2.2.2 *Kwantitatieve en kwalitatieve bespreking van de observaties in de tekst*

De tweede stap die Van Leeuwen (2015a) voorstelt is het identificeren van stijlmiddelen. Stijlmiddelen kunnen opvallen door hetzij hun plaats in de tekst, hetzij de frequentie waarin ze voorkomen (Van Leeuwen, 2015a, pp. 36-37). Een vertaalde versie van de checklist van Fahnestock (2009, pp. 212-217; zie Bijlage F) is gebruikt als heuristisch middel voor het bottom-up identificeren van stijlmiddelen. De checklist is vertaald door de auteur en het boek *Rhetorical style* (Fahnestock, 2011) en het *Groot retorisch woordenboek* (Claes en Hulsens, 2015) hebben als basis gefungeerd voor de vertaling van en toelichting op retorische middelen in die checklist. Deze methode wordt ook beschreven door Van Leeuwen (2015a, p. 26): ‘een checklist is een heuristisch instrument, dat de analist kan helpen om stilistische verschijnselen op het spoor te komen die mogelijk voor de analyse relevant zijn.’ Een checklist is nooit volledig; het is immers veel te tijdrovend om een uitputtende checklist met alle mogelijke stijlmiddelen te gebruiken. Stijlmiddelen die de analist opvallen, maar niet expliciet binnen de checklist behandeld worden, worden daarom aanvullend besproken. De resultaten van de verwoordingsanalyse zijn te vinden in Bijlagen J tot en met N.

Na de identificatiefase zijn de resultaten gekwantificeerd. Kwantitatief onderzoek in de taalkundige stilistiek heeft als nadeel dat het tellen van woorden geen recht doet aan de complexiteit van stijleffecten die voorkomen in teksten (Fagel, Stukker en Van Andel, 2012, p. 193) en dat de functie van stilistische verschijnselen niet aan het licht komt (Van Leeuwen, 2015a, p. 35). Daarom is aanvullend op de *bottom-up* identificatiefase *top-down* (deductief) vastgesteld welke (combinaties van) stijlmiddelen interessant zijn om kwalitatief te bespreken in het kader van de retorisch-stilistische analyse. De oordelen van socialemediagebruikers en de politieke pers hebben daarbij als richtsnoer gefungeerd.

Vergelijkend te werk gaan is een van de methodologische principes die Van Leeuwen (2015a, pp. 32-33) beschrijft in het kader van kwalitatief (taalkundig-)stilistisch onderzoek. In dit onderzoek is dit principe enkele malen toegepast: de omvang van het onderzoek beperkte de mogelijkheid voor systematische vergelijking. Om vast te stellen of Klaver vaker applaus krijgt dan andere politici, is Klaver bijvoorbeeld vergeleken met een politicus die ook relatief jong en nieuw is in het politieke landschap, Thierry Baudet van Forum voor Democratie (FvD), en met een gevestigde politicus die een minder flamboyante uitstraling heeft dan Klaver, maar wel goed ligt bij zijn achterban: Sybrand Buma van het CDA. Kleine corpora, bestaande uit één speech, zijn samengesteld en door de onderzoeker getranscribeerd voor die vergelijking. Gezocht is naar speeches die in zo veel mogelijk kenmerken, zoals tijdsperiode, onderwerp en publiek, overeenkomen met het corpus van speeches van Klaver. Van beide sprekers is de speech die gehouden is bij de presentatie van

het verkiezingsprogramma op het partijcongres geselecteerd: FvD en CDA hebben immers geen meet-ups zoals GroenLinks. Buma speechte op 12 november 2016¹² en Baudet op 14 januari 2017¹³ (de transcripten van die speeches zijn te vinden in Bijlagen H en I).

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=uZD68atDA54>

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=JvlRApuId-o>

6. Reacties in de politieke pers en op sociale media

De reacties in de politieke pers (§6.1) en van socialemediagebruikers (§6.2) zijn onder te verdelen in drie typen oordelen: oordelen die betrekking hebben op emotie en applaus, oordelen die betrekking hebben op de manier waarop Klaver zich profileert ten opzichte van Rutte en Wilders en oordelen die ingaan op het taalgebruik van Klaver. Deze driedeling wordt bij het beschrijven van de reacties aangehouden.

6.1 Reacties in de politieke pers

85 van de krantenartikelen in nationale kranten die verzameld zijn met krantendatabank LexisNexis gaan over de taal, het taalgebruik of een speech van Jesse Klaver. De politieke pers bericht vaker in positieve dan in negatieve bewoordingen over Klavers taal(gebruik) of zijn speech(es): 20 artikelen (23,5%) verslaan positief, 14 overwegend positief (16,5%), 32 niet herleidbaar positief of negatief (37,6%), 14 overwegend negatief (16,5%) en 5 negatief (5,9%) (zie Bijlage O).

Emotie en applaus

Emotie speelt een voorname rol in Klavers speeches. Kuitenbrouwer (2017) betitelt Klaver na Wilders de ‘meest emotionele [politieke] spreker’ en De Volkskrant (2016) stelt dat Klaver een emotionele band met zijn kiezers wil scheppen. Emotie in Klavers speeches komt ook impliciet naar voren, bijvoorbeeld in het Nederlands Dagblad (2016). GroenLinks-Europarlementariër Bas Eickhout en Dwarsvoorzitter Lyle Muns stellen dat de partijleider ‘de juiste toon te pakken heeft’ (De Witt Wijnen, 2016a). De politicus spreekt ‘in heldere, opzweepende bewoordingen’ (Beerekamp, 2017).

De partijleider bedient zich in algemene zin van veel retoriek. Schinkelshoek (2017) beschrijft dat als volgt: ‘Ondanks alle retoriek was het één brok gematigdheid, verpakt als jeugdig enthousiasme.’ Klaver bedient zich bijvoorbeeld van herhalingsfiguren, zo blijkt uit de artikelen van Vader (2017) en De Witt Wijnen (2016a, b). Het publiek reageert enthousiast op Klaver: de toeschouwers in Afas Live worden ‘uitzinnig’ genoemd (Wiegman, 2017). Ritmische stijlfiguren die kunnen bijdragen aan dit enthousiasme worden geïdentificeerd door De Volkskrant (2016): drieslagen en alliteraties. De Witt Wijnen (2016b) schrijft tot slot dat de toon optimistisch is:

De partij heeft weer hoop, niet in het minst door de optimistische toon (...) van Klaver. Het is tijd voor verandering! zei hij herhaaldelijk in zijn speech die hij opnieuw op Amerikaanse wijze over zijn publiek heen strooide.

Er wordt regelmatig en hard geapplaudisseerd tijdens de speeches van de jonge politicus (Besselink en Kieskamp, 2017; Van der Breggen, 2017; Vader, 2017), zo blijkt bijvoorbeeld uit de beschrijvingen van Vader, 2017: ‘Bij het massale applaus gaan zijn vuisten in de lucht, alsof GroenLinks de verkiezingszege al binnen heeft.’ en Van der Breggen (2017): ‘Tweeduizend GroenLinkers staan springend en klappend in de grote zaal van poppodium de Melkweg in Amsterdam. Hun lijsttrekker Jesse Klaver wordt als een ware held onthaald.’ Het publiek wordt daarin gestimuleerd door de partijleden die strategisch achter Klaver geplaatst zijn (Vader, 2017; Wagendorp, 2017) als een soort ‘visual prop’ (vgl. De Jong, 2014). De speech op het partijcongres in april 2016 wordt sympathiek (Rottenberg, 2016a) en geolied (Korteweg, 2016) genoemd; Klaver spreekt soepel (De Witt Wijnen, 2016a).

De linkse profilering ten opzichte van Rutte en Wilders

Klaver profileert zich als de linkse tegenstander van Rutte en Wilders. De Telegraaf (2016a) schrijft dat hij de taal van rechtse politici gebruikt; Klaver wil zich profileren als ‘de linkse uitdager van Wilders en Rutte’ (Hendrickx, 2016). Wagendorp (2017) noemt ‘goed getimed statements’ en illustreert dat met het volgende statement: ‘Als de politiek zegt dat wij Nederland niet kunnen veranderen, dan veranderen wij de politiek!’ Rottenberg (2016a) en Bemelmans (geciteerd in NOS, 2017) spreken in dit kader over oneliners. Een specifieke stijfijgure die wordt opgemerkt is de metafoer (Weissink, 2017; zie ook Van Ostaijen, 2016 en Rottenberg, 2016a).

De taal van verschillende doelgroepen

Holwerda-Mieras en Van Hoorn (2016) noteren dat de partijleider een mengeling van ‘gewonemensentaal’ en ‘intellectuelentaal’ gebruikt. Veelvuldig wordt gesteld dat Klaver speeches of het vocabulaire van Obama gebruikt (Heerema van Voss, 2017; Kas en De Witt Wijnen, 2017; Rottenberg, 2016a; Kas en Niemantsverdriet, 2016), met woorden als ‘hoop, verandering en optimisme’ (Kas en De Witt Wijnen, 2017). Arjen Lubach (2016) laat in zijn programma Zondag met Lubach zien dat Klaver teksten van Obama kopieert. Anekdoten helpen de partijleider tot slot om zijn verhaal voorstelbaar te maken, dat hij ze met enige regelmaat gebruikt blijkt uit het feit dat ze meermaals genoemd worden (De Volkskrant, 2016; De Witt Wijnen, 2016a; Holwerda-Mieras en Van Hoorn, 2016; Vlam (geciteerd in NOS, 2017)).

6.2 Reacties van socialemediagebruikers

De zoekactie met OBI4wan leverde 528 oordelen op die herleidbaar betrekking hebben op de taal, het taalgebruik of een speech van Jesse Klaver. 148 (28%) van die oordelen zijn positief, 56 (10,6%) overwegend positief, 43 (8,1%) overwegend negatief en 83 (15,7%) negatief. Bij de overige 198 oordelen (37,5%) ontbreekt een duidelijk negatief of positief sentiment (zie ook Bijlage Q). De reacties op Klavers taalgebruik lopen dus uiteen van zeer positief tot zeer negatief, hoewel het algemene sentiment, net als in de politieke pers, positief is. Fragmenten (1) en (2) zijn exemplarisch.

- (1) Of je het ermee eens bent of niet: een speech die briljant is, on-Nederlands goed.
<https://twitter.com/PolitiekeTweet/status/840211678293721088> QUOTE @PolitiekeTweet:
#GL #GroenLinks Complete speech Jesse Klaver in AFAS Live ,Stem voor verandering'
<https://t.co/aG4NUdb9Z7> #Politiek #TK2017 <https://t.co/U9NMPfhdGF>
(https://twitter.com/wim_bot/status/840318823932788738/)
- (2) @mikofLohr @adewolff @NOS Ja doe, en Klaver zeker weer een hele speech van Obama kopiëren. Vreselijk slecht plan dit.
(<https://twitter.com/baspaternotte/status/782300027611975680/>)

Emotie en applaus

Emotie wordt ook door socialemediagebruikers vaak genoemd in relatie tot Klavers speeches. Socialemediagebruikers benoemen bijvoorbeeld zijn enthousiasme, zoals Otten (2017) die stelt dat Klaver 'taal [gebruikt] gebaseerd op enthousiasme boven pragmatisme'. Hij spreekt 'gepassioneerd' (Crujisen, 2017). Een tweet van opiniesite Joop (2017) waarin Klavers betoog 'vurig' wordt genoemd, wordt door tien twitteraars geretweet. Tijdens de speech op het GroenLinkscongres in Utrecht houdt Klaver 36 seconden stil om de slachtoffers van de oorlog in Syrië te herdenken. Twitteraar Geertrui64 (2016) beoordeelt de stilte als 'fenomenaal' en ook andere socialemediagebruikers reageren op een dergelijke manier op deze stilte (vgl. Van Wanrooij, 2016).

Het feit dat het publiek veelvuldig en luid applaudisseert geeft ook aan dat Klaver de juiste snaar raakt, zoals blijkt uit (3) en (4).

- (3) Veel applaus voor speech @jesseklaver en de zaal explodeerde helemaal toen het over #klimaat ging. <https://twitter.com/ronkragten/status/839937491499102208> QUOTE @ronkragten: Staande ovatie voor Jesse Klaver als hij tijdens #meetup #GroenLinks klimaat bespreekt. <https://t.co/qdzNXeyxYF>
(<https://twitter.com/hhalewijn/status/840108085666500608/>)
- (4) Het applaus was - terecht! - op z'n oorverdovendst toen het klimaat ter sprake kwam #kippenvel #corebusiness #tijdvoorverandering (...)
(<https://twitter.com/RKDRE/status/840241893870985217/>)

Op sociale media wordt de partijleider bovendien geroemd om zijn 'duidelijke taal' (vgl. Keuning, 2017; Lahr, 2017), met begrijpelijke woorden en voorbeelden (Lahr, 2017). In het verlengde daarvan wordt het taalgebruik van de partijleider verschillende malen 'helder' genoemd (vgl. Matthijssen, 2017; Meijer, 2016), hoewel sommigen dat beeld juist tegenspreken (Van den Born, 2017). Ook wordt hij een 'retorisch talent' (Luijendijk, 2016) en 'welbespraakt' (Kras, 2017) genoemd. Daartegenover staat Mischke (2017) die Klavers taalgebruik aanduidt met 'gezwollen proza'. Specifieke stijlmiddelen worden maar weinig genoemd door de socialemediagebruikers. Enkel oneliners vallen op en worden genoemd door Twitteraar wow_fab (2017).

De taal van verschillende doelgroepen

Kritiek valt Klaver ook ten deel. Schipper (2017) geeft aan dat Klaver 'het taal- en stemgebruik van de politieke elite' heeft overgenomen. Verschillende socialemediagebruikers becommentariëren daarnaast Klavers (vermeende) taalfouten, vgl. Facebooker Van der Knaap (2017) in (5) en Twitteraar TamaraTatouille (2017) in (6).

- (5) je moet je NOOIT door NIEMAND Wil je premier worden dan eerst even de nederlandse taal eigen maken Klaver!
(https://facebook.com/1415575965128157/?comment_id=1092596454196068)
- (6) Taal is zeg maar echt niet zijn ding.
<https://twitter.com/OzcanAkyol/status/839937721418276864> QUOTE @OzcanAkyol: Jesse Klaver deed het weer: We moeten ons beseffen. #meetup
(<https://twitter.com/tamaratatouille/status/839938059001032704/>)

Hoewel de kans bestaat dat deze (vermeende) taalfouten vooral door zijn politieke tegenstanders worden uitgelicht, is het aannemelijk dat Klavers *ethos* daalt door deze

(vermeende) taalfouten. Dat wordt zichtbaar door de negatieve commentaren die de taalfouten vergezellen. Dat er negatieve commentaren volgen op sociale media is weinig verrassend. Iedere politicus, hoe populair ook, heeft fervente tegenstanders. Dat blijkt ook uit commentaren die socialemediagebruikers plaatsen, zoals in (7) en (8).

- (7) @NUnl Luister naar Jesse zijn betoog, komt het maagzuur spontaan omhoog.
(<https://twitter.com/ThijsdeGooijer/status/839414439375958016/>)
- (8) Jesse Snotneus kan niet eens een speech zelf verzinnen, die jat hij van Obama. Laat staan dat hij in staat is oplossingen te verzinnen.
(<https://twitter.com/Karel79534498/status/783414589769785344/>)

6.3 Concluderende opmerkingen over de publieksreacties

Al met al zijn de commentaren in zowel de politieke pers als op sociale media overwegend positief van aard. Drie centrale punten komen uit de commentaren naar voren: Klaver gebruikt veel emotie en oogst (daardoor) veel applaus, hij profileert zich als het linkse alternatief van Rutte en Wilders en hij gebruikt de taal van verschillende doelgroepen. Specifieke stijlfiguren worden vooral door het professionele kijkerspubliek geïdentificeerd. Dat is ook logisch, enerzijds heeft dat publiek meer kennis – het beoordelen van politieke sprekers is immers hun werk – anderzijds zijn socialemediaberichten in het algemeen korter dan krantenartikelen, waardoor de politieke pers meer ruimte heeft voor specifieke oordelen.

In het volgende hoofdstuk wordt de hierboven geïntroduceerde driedeling aangehouden om stilistische middelen te kunnen koppelen aan de macro-oordelen. Emotie, in de publieksreacties op Klavers speeches komt vooral enthousiasme naar voren, en applaus zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Socialemediagebruikers en de politieke pers identificeren beide dat Klaver switcht tussen taalregisters: aan de ene kant gebruikt hij het Haagse register en aan de andere kant legt hij zaken in begrijpelijke taal uit aan zijn publiek. Het feit dat Klaver zich profileert als linkse tegenhanger van Rutte en Wilders komt uitsluitend expliciet naar voren in de evaluatie van de politieke pers.

7. De verwoording (*elocutio*) van Klavers speeches

In de verwoordingsanalyse wordt uitgegaan van de in het vorige hoofdstuk gepresenteerde macro-oordelen. In §7.1 wordt besproken hoe Klaver zich profileert ten opzichte van andere politici en zijn eigen kiezerspubliek. In §7.2 wordt de interactie met het publiek, in de vorm van emotie en applaus, besproken. In §7.3 komt de taal van verschillende doelgroepen aan de orde.

7.1 Klavers linkse profilering ten opzichte van Rutte en Wilders

Klaver profileert zich als het linkse alternatief van Rutte en Wilders. Hij positioneert zich dicht bij zijn linkse kiezerspubliek en zet zich af tegen rechtse politici. Klaver houdt de afstand tot zijn publiek in het algemeen klein door ze regelmatig te includeren met de stijlfiguur inclusief ‘wij’ (§7.2.1). Ook maakt hij gebruik van directe aansprekingen om zich te richten tot het publiek en tot zijn tegenstanders (§7.2.2). Metaforisch taalgebruik (§7.2.3) is tot slot een medium voor de partijleider om zich af te zetten tegen de gevestigde (rechtse) orde.

7.1.1 *Inclusief ‘wij’*

Het includeren van het publiek met behulp van ‘wij’ is typerend voor politiek taalgebruik (vgl. Van Leeuwen, 2015a). Door het middel te gebruiken, kunnen verschillende doelgroepen geïncludeerd of geëxcludeerd worden, het stijlmiddel helpt een band te creëren met het publiek (Moberg en Eriksson, 2013, p. 320). Het voornaamwoord ‘wij’ wordt ook ingezet om een groepsidentiteit te vormen: in vaktermen wordt dat een *identity cue* genoemd (Bazzanella, 2002, p. 249). De spreker creëert daarmee een vorm van solidariteit met de groep die geïncludeerd wordt, terwijl het voornaamwoord tegelijkertijd ook een groep buitenstaanders creëert (Pennycook, 1994, p. 175; Wilson, 1990, p. 71). Politici gebruiken het stijlmiddel dan ook om zich dicht bij of meer op afstand van hun publiek te plaatsen (Fahnestock, 2011, p. 285; Chilton, 2004, p. 56), maar ook om zich dicht bij of meer op afstand van buitenstaanders te plaatsen.

Klaver spreekt voor een publiek dat zich identificeert met de ideeën van GroenLinks. De partij weet echter ook dat slechts 30 procent van de meet-upbezoekers partijlid is (Besselink en Kieskamp, 2017) en dat een groot deel van de kiezers ‘zweeft’ tot op het laatste moment. Zijn voornaamste doel is dan ook het mobiliseren van stemmers om voor het GroenLinksgedachtegoed te kiezen. Hij doet dat door de afstand tussen zichzelf en het publiek klein te houden en hen te includeren in de plannen met behulp van de stijlfiguur

inclusief ‘wij’¹⁴. In Tabel 5 staat een overzicht van de pronomina die Klaver gebruikt, waaronder de genoemde stijlfiguur.

Tabel 5 Kwantitatieve weergave persoonlijke voornaamwoorden (tussen haakjes per 100 woorden)

Persoon	Partijcongres Amersfoort	Meet-up Amsterdam	Meet-up Eindhoven	Partijcongres Utrecht	Meet-up Afas Live	Totaal
Eerste enkelvoud (ik, mij, me)	40 (1,67)	50 (2,08)	25 (1,57)	56 (2,43)	76 (2,20)	247 (2,04)
Tweede enkelvoud (jij, je, jou)	42 (1,77)	20 (0,83)	11 (0,69)	42 (1,82)	40 (1,16)	155 (1,28)
Derde enkelvoud (hij, zij, u)	7 (0,29)	20 (0,83)	24 (1,51)	30 (1,30)	30 (0,87)	111 (0,92)
Eerste meervoud (wij, we, ons)	64 (2,67)	80 (3,33)	41 (2,58)	58 (2,51)	128 (3,71)	371 (3,06) ¹⁵
Tweede meervoud (jullie)	16 (0,67)	7 (0,29)	3 (0,19)	12 (0,52)	22 (0,64)	60 (0,50)

In (9) zien we een voorbeeld van de manier waarop Klaver inclusief ‘wij’ gebruikt om zichzelf, het directe en het indirecte publiek te includeren. Zou de GroenLinkspoliticus ervoor hebben gekozen om zichzelf niet te includeren, maar het publiek aan te spreken met ‘jullie’, dan was het effect heel anders geweest, vergelijk daartoe (9a).

- (9) En op vijftien maart liggen deze vragen voor. Kiezen we voor het grijze midden of kiezen we voor groene vooruitgang? Kiezen we voor ongelijkheid, of kiezen we voor eerlijk delen? Kiezen we voor meer van hetzelfde, of kiezen we voor verandering? Vrienden, we hebben nog zes dagen tot de verkiezingen en wat ik wil vandaag een oproep doen aan iedereen in Nederland met een links hart: laten we ons verenigen! [Afas Live r. 291-295]
- (9a) En op vijftien maart liggen deze vragen voor. Kiezen jullie voor het grijze midden of kiezen jullie voor groene vooruitgang? Kiezen jullie voor ongelijkheid, of kiezen jullie voor eerlijk delen? Kiezen jullie voor meer van hetzelfde, of kiezen jullie voor verandering? Vrienden, jullie hebben nog zes dagen tot de verkiezingen en wat ik wil vandaag een oproep doen aan iedereen in Nederland met een links hart: verenig jullie!

¹⁴ De wij-vorm wordt door (politieke) sprekers gebruikt om te verwijzen naar de spreker en degenen met wie hij zich wil verbinden (vgl. Dieltjens, 2007). Drie verschijningsvormen worden door Dieltjens (2007, p. 68) beschreven: de volle onderwerpsvorm (*wij*), de gereduceerde onderwerpsvorm (*we*) en de niet-onderwerpsvorm (*ons*).

¹⁵ Deze resultaten komen overeen met eerder onderzoek naar het gebruik van deze stijlfiguur in (presidentiële) politieke speeches (LL = 1,20; p > 0,05), uitgevoerd door Malaaj (2012). Malaaj noteerde de inkluderende stijlfiguur 95 keer in 3515 woorden (2,70 per honderd woorden).

Klaver includeert zichzelf in (9) als kiezer met de andere kiezers in de zaal en zet steeds twee alternatieven tegenover elkaar, waarbij het positieve alternatief steeds de tweede optie is. Door zichzelf te includeren zorgt Klaver voor een directe link met het publiek: zowel zij als hij behoren immers tot de groep stemgerechtigden bij de verkiezingen. Hij richt zich in het fragment bovendien zichtbaar tot het directe publiek ('vrienden'), maar ook het indirecte publiek, dat bereikt wordt via verschillende (sociale) media ('ik wil vandaag een oproep doen aan iedereen in Nederland met een links hart'). Hij benadert tot slot ook het indirecte publiek met behulp van inclusief 'wij' in de laatste regel van het fragment: 'laten *we* ons verenigen'.

Klaver doet een beroep op gemeenschappelijke waarden includeert het publiek met het persoonlijke voornaamwoord 'wij'. Hij gebruikt het persoonlijke voornaamwoord als *identity cue* en creëert er een groepsidentiteit mee. Die groepsidentiteit heeft Klaver nodig om zijn publiek het gevoel te geven dat ze bij de GroenLinksbeweging horen. Hij plaatst zich dan ook dicht bij zijn publiek. Het doen van een beroep op gemeenschappelijkheid draagt bij aan de overtuigingskracht van zijn verhaal.

7.1.2 *Directe aanspreking*

Klaver positioneert zijn partij als het alternatief op links. Zijn doel is om met linkse en middenpartijen een kabinet te vormen na de verkiezingen. Daartoe zet hij zich af tegen de rechtse gevestigde orde en benadert hij juist de progressieve linkse en christelijke middenpartijen. Toch is het met zijn jonge leeftijd niet vanzelfsprekend dat hij een volwaardig politiek alternatief is, wellicht gebruikt hij daarom directe aansprekingen bij de voornaam om te laten zien dat hij op tutoyerende voet is met belangrijke leiders, zoals de huidige minister-president. Dat zien we bijvoorbeeld in (10), (11) en (12).

- (10) Het is een valse belofte gebleken. Kent u de grap van de politicus die geen valse beloftes meer zou doen? Ik ben benieuwd, Mark. [meet-up Amsterdam r. 49-50]
- (11) En het is nog altijd niet doorgedrongen bij de VVD van Mark Rutte. We leven niet in een vrije markt, Mark, we delen een samenleving. [partijcongres Amersfoort r. 118-119]
- (12) En het is niet normaal dat ons onderwijs is verworpen tot een soort fabriek waar niet de docenten de baas zijn, maar toetsen. Mark: dít is niet normaal! [meet-up Afas Live r. 159-160]

Steeds keurt Klaver het beleid van de VVD-politicus af als hij hem bij zijn voornaam aanspreekt. Dat doet hij in (10) door hem 'valse beloftes' toe te schuiven, in (11) door het marktdenken van zijn partij te bekritisieren en in (12) door zijn algemene beleid af te keuren.

De GroenLinkspoliticus positioneert zich met die afkeuringen dus op afstand van het beleid van de minister-president, terwijl hij hem juist benadert met de in de politiek ongebruikelijke directe aanspreking bij de voornaam.

Tegelijkertijd zoekt de partijleider toenadering tot de linkse en middenpartijen, dat doet hij door hen, net als zijn publiek, aan te spreken met ‘vrienden’. In (13) zien we hoe Klaver dit doet.

- (13) En het is nodiger dan ooit en daarom richt ik mij ook rechtstreeks tot mijn linkse en progressieve vrienden in de Kamer. Toon de cojones na deze verkiezingen om elkaar vast te houden. Toon de cojones om bij elkaar te blijven, om rechts niet aan een meerderheid te helpen en aan mijn christelijke vrienden in deze Kamer zeg ik: durf ook naar links te kijken. [partijcongres Utrecht r. 183-186]

Met behulp van directe aansprekingen laat Klaver zien dat hij ondanks zijn gebrek aan ervaring een volwaardig alternatief voor de gevestigde partijen is: hij ‘mag’ Mark Rutte immers bij zijn voornaam aanspreken. Tegelijkertijd voorziet Klaver iedere directe aanspreking in de richting van de VVD-leider van een kritische noot op zijn beleid. De christelijke middenpartijen en linkse partijen benadert Klaver vriendelijker, hij spreekt ze aan met ‘vrienden’.

7.1.3 *Metafoor*

Metaforen typeren politiek taalgebruik en nagenoeg iedere politicus gebruikt ze (vgl. Charteris-Black, 2011; De Landtsheer, Kalkhoven en Broen, 2011). Een metafoor helpt een toehoorder (abstracte) begrippen te begrijpen en te ervaren (doeldomein) op basis van iets anders (brondomein) (Charteris-Black, 2011, p. 31). Klaver past er in zijn speeches 166 toe (1,37 per 100 woorden) en hij maakt hoofdzakelijk gebruik van de brondomeinen ‘ziekte’ en ‘oorlog’ om zijn standpunten te verbeelden. Voorbeelden van metaforen met ziekte als brondomein vinden we in (14), (15) en (16).

- (14) En dit kabinet doet het niet anders, zegt hetzelfde, zegt: er is geen alternatief, gebruikt hetzelfde medicijn. [partijcongres Amersfoort r. 109-110]
- (15) Maar uiteindelijk, uiteindelijk zijn populistten slechts het symptoom. De echte ziekte die we moeten genezen is het economisme. [partijcongres Utrecht r. 67-68]
- (16) Wie rechts aan een meerderheid helpt, wordt zelf besmet met het economisme. Regeren met de liberalen blijft voor niemand zonder gevolgen. Je krijgt er de paarse koorts van, he, uitslag, ik zou het bijna de paarse ziekte willen noemen. [meet-up Eindhoven r. 51-54]

Steeds als Klaver in deze fragmenten spreekt over het ‘economisme’, wat voor hem gelijk lijkt te staan aan rechts politiek beleid, dan vergelijkt hij het met een ziekte. Door populisten in (15) ‘slechts het symptoom’ te noemen, positioneert hij zich als sterk alternatief voor die populisten. Hij zet zich met de ziektemetafoor vooral af tegen de rechtse politieke partijen, door te stellen dat samenwerking met rechts leidt tot ‘paarse koorts’ en ‘uitslag’.

Een ander brondomein dat Klaver inzet is oorlog. Hij refereert ermee aan de strijd om de stemmen ten tijde van de verkiezingen. In (17) en (18) zien we voorbeelden van de manier waarop hij deze metafoor inzet.

- (17) We worden aangevallen om onze ambities. Kom maar op, zou ik willen zeggen, want onze tegenstanders en bondgenoten pikken zomaar wat uit wat wij vinden. En doen hun uiterste best om ons programma vooral niet te begrijpen, maar als zij kiezen voor de aanval, kiezen wij voor de verandering. [Afas Live r. 199-202]
- (18) Weet wie je echte vijand is en weet ook wie je echte bondgenoot is. [partijcongres Utrecht r. 42]

Het gebruik van beide typen metaforen draagt bij aan het verstevigen van Klavers positie in het politieke landschap. Hij zet zich ermee af tegen de rechtse politieke partijen en presenteert zijn partij als het linkse alternatief.

7.2 Emotie en applaus

Ritmische figuren, zoals de anafoor, de drieslag en de tegenstelling, hebben een pathetische werking. Klaver gebruikt deze en andere stijlfiguren om zijn publiek te enthousiasmeren. In deze paragraaf bespreek ik Klavers claptraps (§7.2.1), waarna ik specifiek inga op de hiervoor genoemde ritmische figuren (anafoor §7.2.2, drieslag §7.2.3 en tegenstelling §7.2.4). Deze figuren dragen door eigenschappen als herhaling, compleetheid en contrast bovendien bij aan het beeld dat het taalgebruik van de GroenLinkspoliticus helder en duidelijk is.

7.2.1 Klavers claptraps

Socialemediagebruikers en de politieke pers noemen regelmatig het vele applaus dat Jesse Klaver krijgt¹⁶. Om vast te stellen of Klaver inderdaad vaker applaus krijgt dan andere

¹⁶ Hoewel het in het politieke genre gebruikelijk is dat er met enige regelmaat geapplaudisseerd wordt, is het creëren van applausmomenten en het in ontvangst nemen van applaus niet gemakkelijk. Een

politici, is Klaver vergeleken met een politicus die ook relatief jong en nieuw is in het politieke landschap, Thierry Baudet van Forum voor Democratie (FvD), en met een gevestigde politicus die een minder flamboyante uitstraling heeft dan Klaver, maar wel goed ligt bij zijn achterban: Sybrand Buma van het CDA. In Tabel 3 staan de resultaten van die vergelijking.

Tabel 3 Vergelijking van de hoeveelheid applaus die Klaver (GroenLinks), Buma (CDA) en Baudet (FvD) krijgen

Campagnespreker en speech	Aantal woorden	Aantal keren applaus	Per 100 woorden
Jesse Klaver: vijf meest besproken campagnespeeches	12118	81	0,67
Sybrand Buma: campagnespeech partijcongres CDA	2981	16	0,54
Thierry Baudet: campagnespeech partijcongres FvD	1638	8	0,49

Hoewel er op het eerste gezicht een gering verschil lijkt te zijn, krijgt Klaver niet significant vaker applaus dan collega-politici Buma en Baudet (resp. LL = 0,68; $p > 0,05$ en LL = 0,78; $p > 0,05$)¹⁷. Toch heerst het beeld in de pers en op sociale media dat dat wel het geval is. Een mogelijke verklaring hiervoor is het enthousiasmerende taalgebruik waarop het applaus volgt en het feit dat Klaver veel gebruikmaakt van claptraps, waardoor het publiek zich kan oriënteren op een mogelijk applausmoment en daardoor kan het applaus sneller tot een hoogtepunt komen (vgl. Atkinson, 1984). Het applaus lijkt dan massaler dan wanneer het langzaam op gang komt. Claptraps gaan in Klavers speeches vooraf aan 65,4 procent van het applaus. Dat resultaat komt overeen met de studie Bull (2003, pp. 76-77), die de technieken identificeerde voorafgaand aan 64,7 procent van het applaus.

Klaver gebruikt significant vaker claptraps dan Baudet (LL = 7,74; $p < 0,01$). Het aantal claptraps dat Klaver gebruikt verschilt echter niet significant met Buma (LL = 2,80; $p > 0,05$). Inhoudelijk zijn er tussen Klaver en Buma wel verschillen op te merken¹⁸. Buma gebruikt hoofdzakelijk statements voorafgaand aan applaus van zijn publiek, vergelijk

van Klavers voorgangers bij GroenLinks, Jolande Sap, was minder begenadigd dan Klaver, zoals blijkt uit het volgende fragment: <https://www.youtube.com/watch?v=exPwCnfvS10>.

¹⁷ De log likelihoodcalculator (vgl. Van Leeuwen, 2015a, p. 41-42) is gebruikt voor deze en andere berekeningen in deze paragraaf (<http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html>).

¹⁸ Een kanttekening bij deze observaties is het kleine corpus dat voor de vergelijking gebruikt is, een groter corpus levert een meer valide resultaat op. Van het samenstellen van zo'n groter corpus is afgeweken, omdat dat de omvang van deze masterscriptie te buiten gaat.

fragmenten (19) en (20), terwijl Klaver ook drieslagen (zie (22) en §7.2.3) en tegenstellingen (zie §7.2.4) met enige regelmaat inzet (in Tabel 4 staat een vergelijking).

- (19) Europa, beste vrienden, is onze toekomst. Dat zijn wij. Maar wij hebben wel de grote verplichting om te zorgen dat het draagvlak voor dat Europa blijft. Dat zullen we doen. [speech Sybrand Buma r. 119-121]
- (20) Zo ziet blijkbaar het fantastische Nederland van Mark Rutte eruit. Maar ik zeg tegen Mark Rutte: dit is jouw liberale droom. Maar Nederland wil het niet en het CDA doet het niet. [speech Sybrand Buma r. 174-176]

Baudet gebruikt slechts één claptrap in zijn speech: hij presenteert een tegenstelling.

Tabel 4 Een overzicht van alle claptraps en andere technieken in Klavers campagnespeeches en de campagnespeech van Buma (percentage van het totaal tussen haakjes)¹⁹

Techniek die voorafgaat aan het applaus	Klaver	Buma
Tegenstelling	17 (20,1)	0 (0)
Drieslag	16 (19,8)	1 (6,3)
Aankondigen statement of belofte en het maken ervan	14 (17,3)	5 (31,3)
Bedanken	2 (2,5)	0 (0)
Opwerpen van een vraag of poneren van een statement en het beantwoorden ervan	1 (1,2)	0 (0)
Combinaties van bovenstaande technieken	3 (3,7)	1 (6,3)
Overige	28 (34,6)	9 (56,3)
Totaal	81 (100)	16 (100)

In Tabel 4 wordt, naast de door Atkinson (1984) onderscheiden technieken, ook ‘het publiek bedanken’ als claptrap genoemd. Deze *benevoluntechniek* wordt vooral ingezet als afsluiting: het publiek wordt ermee bedankt voor de aandacht. Heritage en Greatbatch (1986, p. 118) beschrijven dat het nagenoeg verplicht is om te applaudisseren bij het einde van een politieke speech – het zou dus onterecht zijn dit afsluitende applaus als claptrap te betitelen. Klaver zet de claptrap echter ook op andere momenten in, bijvoorbeeld als hij zijn team bedankt, zoals in (21). Het publiek reageert erop met applaus, net als wanneer de techniek gebruikt wordt ter afsluiting.

¹⁹ Twee technieken komen niet voor in de geanalyseerde campagnespeeches: het najagen van applaus en het op neutrale wijze beschrijven van een situatie, gevolgd door het prijzen of afkeuren ervan. Ook niet meegenomen, is het applaus na de speech(es).

- (21) Vandaag presenteren wij ons verkiezingsprogramma en ik ben trots op al het werk dat is verricht. Dankjewel Frits, Bas, Margreet, Rens, Jasper, Marjolein, Hugo, Marijn, Richard, Dorit, Bart, Mirjam, Laura en al die andere mensen die hebben bijgedragen. Dankjulliewel! [meet-up Amsterdam r. 118-120]

Een andere claptrop die opvalt is de drieslag: in de helft van de gevallen bouwt Klaver deze stijlfiguur op tot een climax. In (21) zien we een voorbeeld.

- (22) Dat idee van een gezamenlijke toekomst, van een gemeenschappelijk idealisme, van gedeeld optimisme. Dat is wat elkaar zijn kwijtgeraakt en dat is waar we naar verlagen. Dat is waar we over strijden, voor de Westrand, voor Nederland, maar bovenal voor ons allemaal. [meet-up Amsterdam r.34-36]

Klaver bouwt de drieslag in het fragment op van klein naar groot door van zijn geboortewijk in Roosendaal, *de Westrand*, naar *Nederland* te gaan en af te sluiten met *voor ons allemaal*. De climax zit enerzijds in deze opbouw en anderzijds in de extra nadruk die hij het laatste element geeft door het vooraf te laten gaan door *maar bovenal*. Tegelijkertijd kan het publiek uit deze opbouw afleiden dat een mogelijk voltooiingspunt volgt, waardoor het applaus gelijktijdig kan starten.

Hoewel zowel de politieke pers als socialemediagebruikers applaus als kernpunt van Klavers speeches identificeren, blijkt de politicus niet significant vaker applaus te krijgen dan collega-politici Buma en Baudet. Wel zet de GroenLinksleider vaker claptrops in dan Baudet en gebruikt hij een grotere variatie aan claptrops dan Buma. Klaver gebruikt tot slot veel emotionerende stijlfiguren, zoals de anafoor, de drieslag en de tegenstelling. Deze stijlfiguren worden in de volgende paragrafen besproken.

7.2.2 Anafoor

‘Herhalingen geven een tekst structuur, muzikaliteit door het ritme, en emotionele impact.’ (De Jong, 2012, p. 70). Een van de herhalingsfiguren die Klaver inzet is de anafoor, een herhaling van een woord(groep) aan het begin van de zin (Claes en Hulsens, 2015, p. 30)²⁰.

²⁰ Klaver wordt op sociale media en in de politieke pers met enige regelmaat vergeleken met Obama. Het beeld dat hij deze politicus ‘na-aapt’ komt mede door Klavers emotionerende spreekstijl, die doorspekt is met herhalingsfiguren, drieslagen en tegenstellingen. Ook Obama is als spreker een fervent gebruiker van

De anafoor is een stijlfiguur die ervoor zorgt dat zinnen of zinsgedeelten overzichtelijk en helder overkomen (Fahnestock, 2011, p. 231). De stijlfiguur is typisch voor de ‘hoge’, pathetische, stijl (Claes en Hulsens, 2015, p. 30), Braet bestempelt de anafoor zelfs als ‘superdrug’ en wijst erop dat de stijlfiguur vooral in Amerika veelvuldig gebezigd wordt (Braet, 2011, p. 133). Klaver gebruikt 63 anaforen²¹ (0,52 per honderd woorden) in de geanalyseerde campagnespeeches. De meest minimale variant van de anafoor is de herhaling van één woord aan het begin van de zin, zoals in (23).

(23) Knoopje vast, knoopje open [Afas Live r. 77]

(23a) Knoopje vast of open

Klaver herhaalt in (23) het woord ‘knoopje’. Die herhaling zorgt voor nadruk. Als de politicus de herhaling had weggelaten (vgl. (23a)), dan was het effect minder groot geweest. Een ander type anafoor is de anafoor die voorafgaat aan volzinnen (vgl. (24)).

(24) We willen allemaal de ongelijkheid terugdringen, we willen allemaal de kansen van kinderen vergroten, de marktwerking in de zorg terugdringen, de economie vergroenen en de doorgeslagen flexibilisering van de arbeidsmarkt stoppen. [meet-up Eindhoven r. 97-99]

In (24) zorgt een combinatie van technieken voor het gewenste (opzweepende of emotionerende) effect. Klaver begint anaforsch door ‘we willen allemaal’ te herhalen. Dat zorgt voor ritme. Het feit dat hij zijn publiek includeert met inclusief ‘wij’ en ‘allemaal’ versterkt bovendien het effect. Na deze woorden een keer herhaald te hebben, herhaalt hij het echter niet nogmaals. Hij versnelt juist door de anafoor weg te laten. De opsomming die volgt, zorgt nu juist voor nadruk. Een versterkende werking heeft ook het contrast van de verschillende delen van de lijst die steeds afwisselend positief en negatief gesteld zijn. Enerzijds spreekt de GroenLinksleider over ‘terugdringen’ en ‘stoppen’ en anderzijds over ‘vergroten’ en ‘vergroenen’.

Tot slot zien we in (25) een tweede voorbeeld van een combinatie van technieken: de anafoor wordt in een opsomming van drie delen, een drieslag, gebruikt en opnieuw gebruikt Klaver het contrast, ditmaal door tegengestelde paren te presenteren.

herhalingsfiguren, zoals de anafoor (De Jong, 2008, p. 317; 2012, p. 69) en opsommingen in drieën, de drieslag (De Jong, 2008, p. 317).

²¹ Bij het tellen van anaforen zijn herhalingen van het woord of de woordgroep niet meegeteld. De in de paragraaf genoemde voorbeelden zijn dus alle geteld als één anafoor per fragment.

- (25) Het zijn politieke besluiten die voor deze mensen de grenzen openen of sluiten. Het zijn politieke beslissingen of je deze mensen opvangt of terugstuurt. Het zijn politieke keuzes of je de waarden van vluchtelingenverdragen overeind houdt, of gaat marchanderen met mensenrechten. [partijcongres Amersfoort r. 19-23]

Herhaling in een politieke speech werkt als een refrein in een lied. Door woorden of zinnen te herhalen blijven ze hangen bij het publiek. Daarom draagt het gebruik van de anafoor bij aan de duidelijkheid van Klavers speeches. Het ritme en de herhaling van de anafoor zorgt voor een soort muzikaliteit (vgl. Falk, Rathcke en Dalla Bella, 2014).

7.2.3 Drieslag

Een drieslag (ook wel: *trikolon*²²) is ‘een opsomming van drie woorden, zinsdelen of zinnen, vaak met een suggestie van volledigheid²³’ (Braet, 2011, p. 117). Die suggestie van volledigheid zorgt ervoor dat discussie voorkomen wordt en draagt als gevolg daarvan bij aan de duidelijkheid van het betoog. Klaver gebruikt 59 drieslagen (0,49 per honderd woorden) in zijn speeches. Die drieslagen leiden enerzijds het applaus in, zoals in §7.2.1 beschreven, en worden dan in de helft van de gevallen opgebouwd tot een climax, anderzijds gebruikt Klaver ze om woorden, woordgroepen of zinnen de suggestie van volledigheid mee te geven. In (26) zien we een voorbeeld van een drieslag in woorden.

- (26) Het is tijd in Nederland voor een nieuwe heilige drie-eenheid: duurzaamheid, gelijkheid, empathie. [partijcongres Utrecht r. 120-121]

Klaver vat in bovenstaand fragment de belangrijkste partijstandpunten samen in een drieslag. Hoewel de partij op allerlei andere gebieden ook standpunten heeft, lijkt het door de vorm waarin Klaver zijn uiting giet alsof hij een volledig beeld schetst. Dat helpt hem om zijn publiek het gevoel te geven dat GroenLinks concrete speerpunten heeft: ze richten zich op duurzaamheid, op gelijkheid en op empathie. Datzelfde effect gebruikt hij om zijn

²² Braet (2011, p. 117) beschrijft dat de drieslag een moderne uitbreiding is van de klassieke *trikolon*, die bestaat uit drie parallelle *zinsdelen*. De moderne definitie is dus ruimer dan de klassieke definitie, waardoor ook parallelle woorden of zinnen tot de drieslag gerekend kunnen worden. Dat is dan ook de reden dat de moderne definitie wordt aangehouden.

²³ De suggestie van volledigheid hangt samen met de westerse waarden, waarin het getal drie een grote rol speelt (vgl. Doumont, 2002). In de westerse wereld worden allerhande zaken in drieën opgedeeld, van stoplichten die bestaan uit de kleuren rood, oranje en groen tot verhalen die een begin, een midden en een eind hebben (Doumont, 2002, p. 126).

grootste opponent – Mark Rutte – en zijn partijbeleid te bekritisieren, blijkt uit (27). Ditmaal gebruikt hij een driedeling van woordgroepen.

- (27) Mark Rutte zegt het nog altijd. Hij gelooft het nog steeds. We moeten bezuinigen [1], de sociale zekerheid verminderen [2], belastingen verlagen voor de hoogste inkomens [3]. [meet-up Amsterdam r. 42-44]

Doordat Klaver een drieslag gebruikt om het VVD-beleid te bekritisieren, lijkt het opnieuw alsof hij er een volledig beeld van dat beleid mee schetst. Hij noemt echter uitsluitend de punten waarop GroenLinks het meest tegen is: bezuinigingen, belastingverlaging voor topinkomens en vermindering van de sociale zekerheid.

Tot slot gebruikt de GroenLinksleider ook drieslagen in volzinnen om zijn punten kracht bij te zetten. Hij combineert de drieslag dan vaak met een anafoor en/of hij bouwt ze op tot een climax, vergelijk (28).

- (28) maak ons groot, en dan brengen wij de idealen terug in het hart van de politiek. Maak ons nog groter en dan krijgen wij de sleutel in handen voor de formatie van een nieuwe regering en maak ons de grootste en wij gaan regeren over links en zorgen dat Nederland voor het eerst sinds veertig jaar weer een links kabinet krijgt! [Afas Live r. 275-278]

In (28) begint iedere zin anaforsch met ‘maak ons’. Tegelijk bouwt hij zijn drieslag op tot een climax door de trap van vergelijking ‘groot’, ‘groter’, ‘grootste’ te gebruiken. Het effect van deze combinatie van stijlmiddelen is dat de lijst compleet lijkt, doordat de serie stellingen bestaat uit drie delen en doordat de volledige trap van vergelijking wordt gebruikt. Het ritme van de anafoor zorgt ervoor dat de uiting ‘muzikaal’ overkomt, het speelt in op de emotie van het publiek. De combinatie van stijlmiddelen zorgt dan ook voor applaus en gejoel van het publiek.

De drieslag is bij uitstek een retorisch effectief middel. Lijsten van drie dragen immers een soort natuurlijke volledigheid met zich mee, waardoor de vele drieslagen Klavers publiek steeds het gevoel geven dat hun het volledige beeld geschetst wordt. De stijlfiguur wordt door Klaver regelmatig opgebouwd tot een climax met behulp van de anafoor. Dat heeft een emotionerende werking en leidt dan ook met enige regelmaat tot applaus (en gejoel).

7.2.4 Tegenstelling

67 tegenstellingen (0,55 per honderd woorden) worden door Klaver gebruikt. Er zijn verschillende soorten tegenstellingen, een algemene term ervoor is simpelweg ‘contrast’. De vorm waarin het contrast voorkomt kan verschillen, een voorbeeld van een

verschijningsvorm is de antithese (ook wel: *antitheton*) (Van Bork, Delabastita, Van Gorp, Verkruijsse en Vis, 2017)²⁴. De antithese is een ‘syntactisch-lexicale figuur (gedachtefiguur) die termen of zinnen als tegenstellingen tegenover elkaar plaatst’ (Claes en Hulsens, 2015, p. 36), die vaak gecombineerd wordt met parallelisme (Braet, 2011, p. 108). De tegenstelling kan een sterk pathetisch effect hebben (Braet, 2011, p. 134). Dat effect blijkt ook uit het feit dat het een van de meestgebruikte claptraps is (vgl. Heritage en Greatbatch, 1986). In (29) wordt een tegenstelling gecombineerd met parallelisme.

(29) Klaar met de elite, tijd voor de samenleving. [partijcongres Amersfoort r. 136]²⁵

Klaver positioneert in (29) de ‘elite’ tegenover de ‘samenleving’. Dat contrast is opvallend, omdat ook de elite deel uitmaakt van de samenleving. Vanuit het GroenLinksperspectief wordt er door het huidige – rechts-georiënteerde – politieke klimaat te weinig aandacht, of ‘tijd’, om met Klavers woorden te spreken, besteed aan de ‘gewone man’ in de samenleving. Met deze tegenstelling positioneert Klaver zich dus opnieuw dicht bij zijn kiezerspubliek (de samenleving) en tegelijkertijd plaatst hij zich op afstand van de gevestigde orde (de elite). Door de woorden ‘elite’ en ‘samenleving’ te contrasteren, kan de partijleider bovendien een soort gemeenschappelijke vijand creëren, waardoor de tegenstelling een gevoel van saamhorigheid met zich meebrengt. In (30) zet Klaver zich opnieuw af tegen de gevestigde orde. Het chiasme versterkt de kracht van de tegenstelling.

(30) En als de politiek zegt dat wij Nederland niet kunnen veranderen, dan veranderen wij de politiek. [Afas Live r. 212-214]

Opvallend aan (30) is het feit dat Klaver hier namens het volk lijkt te spreken door zich te distantiëren van ‘de politiek’, terwijl hij daar als partijleider en Kamerlid zelf onderdeel van

²⁴ Van Bork, Delabastita, Van Gorp, Verkruijsse en Vis (2017) onderscheiden de *contentio* en de antithese als twee aparte figuren. De antithese is in hun definiëring ‘een vaak voorkomende vorm van de *contentio*’. De *contentio* wordt door hen gedefinieerd als ‘spanning opgeroepen door een tweeledige formulering die bestaat uit de herhaling (repetitio) van een woord of begrip’. Claes en Hulsens (2015) maken dit onderscheid niet en verwijzen bij de *contentio* naar de antithese. In dit onderzoek wordt geen nader onderscheid gemaakt tussen beide tegenstellingsstileringen.

²⁵ De uiting in (29) is opvallend gestileerd door het ontbreken van een onderwerp en gezegde, het parallelisme in de vorm en het contrast van de zelfstandige naamwoorden en kan als gevolg daarvan tot de categorie ‘oneliners’ (Braet, 2011, pp. 112-113) gerekend worden. Dezelfde mate van stilering geldt ook voor (30), waar het chiasme de zeggingskracht benadrukt. Dat (30) tot de oneliners gerekend kan worden, blijkt ook uit het feit dat de politieke pers de zin heeft opgepikt (Wagendorp, 2017).

uitmaakt. Hij appelleert aan het feit dat hij een relatieve nieuwkomer is en nog verandering in de gevestigde orde kan brengen. Ook nu vormt hij een gemeenschappelijke tegenstander door zich te distantiëren van alle andere partijen. Dat effect wordt versterkt door het gebruik van inclusief ‘wij’, waardoor hij twee groepen creëert: een groep die geïncludeerd wordt, Klavers aanhangers, en een groep die geëxcludeerd wordt: de aanhangers van andere, specifiek rechtse, partijen. In (29) en (30) versterken parallelisme en het chiasme de tegenstelling. Een derde manier waarop Klaver het effect van de tegenstelling vergroot, is de vormgeving in een retorische vraag, waarbij het tweede paardeel steeds het ‘juiste’ of gewenste antwoord is (vgl. (31), (32) en (33)).

- (31) Want als je je werkelijk zorgen maakt dat jouw kind geen woning kan vinden, is dat dan de schuld van vluchtelingen of is dat dan de schuld van paarse partijen in de jaren 90 die de woningbouw hebben geprivatiseerd en te weinig woningen hebben gebouwd? [partijcongres Utrecht r. 23-26]
- (32) En als je je terecht zorgen maakt over jouw ouders die niet de zorg krijgen die zij verdienen, is dat dan de schuld van de religie, van de islam, of is dat de schuld van de doorgeschoten marktwerking in de zorg? [partijcongres Utrecht r. 30-32]
- (33) En als jouw inkomen de afgelopen jaren niet is gestegen, maar de kosten van jouw leven wel, komt dat dan door Marokkanen bij jou in de buurt, of komt dat doordat sinds 1982 de hele politiek de nadruk heeft gelegd op loonmatiging? [partijcongres Utrecht r. 36-38]

De combinatie van een retorische vraag en het gepresenteerde contrast, waarbij de nadruk, conform het links-rechtsprincipe (vgl. Burger en De Jong, 2009) op het tweede paardeel ligt, heeft een sterke pathetische werking. Het leidt in alle drie gevallen tot applaus.

Klavers bedient zich van veel tegenstellingen. Hij contrasteert steeds partijstandpunten met (het beleid van) zijn politieke tegenstanders. Door een gemeenschappelijke tegenstander te benoemen, creëert hij een gevoel van saamhorigheid onder zijn aanhangers. Die gemeenschappelijke tegenstander krijgt gestalte in ‘paarse partijen’ (vgl. (31)), het gevoerde politieke beleid (vgl. (29) en (32)) en ‘de politiek’ (vgl. (30) en (33)) in het algemeen.

7.3 De taal van verschillende doelgroepen

Klaver is een jonge nieuwkomer, soms ‘snotneus’ genoemd, die zich moet bewijzen als volwaardig alternatief voor de gevestigde orde. Hij doet dit door aan te sluiten bij de taal van de (politieke) elite. Tegelijk wil hij de zwevende kiezer overtuigen van zijn partijstandpunten: daartoe gebruikt hij gewonemensentaal. Dat leidt tot een mengeling van twee registers, die in §7.3.1 besproken wordt. De politicus moet bovendien de in het algemeen hoogopgeleide GroenLinksstemmer tevreden houden: dat doet hij onder andere door met allusies in te

spelen op de goede verstaander (§7.3.2). Tot slot maakt hij gebruik van anekdotes om zijn verhaal voorstelbaar te maken voor het grote publiek (§7.3.3).

7.3.1 *Intellectuelentaal en gewonemensentaal*

De taal van de politiek gaat in algemene zin vaak samen met ambtelijk jargon. Holwerda-Mieras en Van Hoorn (2016) noemen Klavers teksten een mengeling van ‘gewonemensentaal’ en ‘intellectuelentaal’. Deze mengeling is inderdaad herkenbaar aanwezig in de campagnespeeches. Fragment (34) is illustratief voor de manier waarop de politicus regelmatig wisselt van register.

(34) De rechtse dictatuur van het economisch beleid heeft ons nieuwe dogma's gebracht, bijvoorbeeld het idee dat de Nederlandse economie groeit vanwege Schiphol, de Rotterdamse haven of de Zuidas. Een mainport van belastingontwijking. En deze mainports zijn een ongel²⁶- mainport is een woord trouwens wat helemaal niet bestaat dat is ooit bedacht door allerlei slimme lobbyisten van het grote bedrijfsleven om veel geld uit het eh- van de overheid los te trekken. En heel erg voor de markt en de overheid moet vooral voor ze betalen. Maar deze mainports zijn een ongelukkige combinatie van wat ik noem betonsocialisme en marktliberalisme uit de vroege paarse jaren. Het is economisme van meer auto's, meer schepen, meer vliegtuigen en meer financiële vehikels. Van meer kolen, meer gas, meer olie en meer gebakken lucht. Vooral gebakken lucht. Het is een economische verliesstrategie door ongeclausuleerd te blijven investeren in deze mainports. Het is dom, vies en vooral ouderwets. [meet-up Eindhoven r. 65-76]

Deze passage illustreert Klavers worsteling met zijn tegengestelde doelen. Klaver gebruikt in deze passage verschillende termen uit het complexe, Haagse register, zoals dogma's (r. 65), mainport (r. 67, 68, 74), betonsocialisme (r. 71), marktliberalisme (r. 71), economisme (r. 71), financiële vehikels (r. 72) en, tot slot, ‘een economische verliesstrategie door ongeclausuleerd te blijven investeren’ (r. 73-74). Het contrast met de drieslag waarmee hij deze passage eindigt is groot, hij noemt de mainports ‘dom, vies en ouderwets’ (r. 74-75) – een waardeoordeel in gewonemensentaal. Ook komt hij de gewone Nederlander tegemoet door uit te leggen waar de term ‘mainport’ vandaan komt (r. 68-70) en maakt hij duidelijk dat hij zijn eigen vocabulaire gebruikt door de woorden ‘betonsocialisme’ en ‘marktliberalisme’ (r. 71) te vergezellen met de toelichting ‘wat ik noem’.

²⁶ Klaver breekt zijn zin hier af.

Klaver introduceert ook eigen jargon, zoals de termen ‘economisme’²⁷ en ‘empathie’. De politicus vindt ‘dat je een eigen vocabulaire moet hebben waarmee je het debat voert’ (Blauw, 2015). Dat eigen vocabulaire introduceert Klaver dus onder andere met deze termen, die in iedere speech terugkomen. We kunnen dit benaderen als een vorm van ‘framing’. Een gezaghebbende definitie van framing wordt beschreven door Entman (1993, p. 52, vert. Van Gorp, 2018, pp. 237-238):

Het selecteren van bepaalde waargenomen aspecten van de werkelijkheid, en ervoor zorgen dat die in een communicatieve boodschap meer in het oog springen, op zodanige wijze dat ze een bepaalde probleemdefinitie, causale interpretatie, morele evaluatie en/of moreel oordeel van een beschreven kwestie naar voren schuiven.

Met andere woorden: een frame werkt als een spotlight – dat wat in het licht staat, wordt benadrukt, terwijl dat wat in de schaduw geplaatst wordt minder aandacht krijgt. Door een eigen vocabulaire te introduceren kan Klaver zelf lading geven aan de termen ‘economisme’ en ‘empathie’. Het eerste concept geeft hij een negatieve lading – hij zet zich ermee af tegen de rechtse en ‘parse’ politiek (vgl. (35)). Het tweede voorziet hij juist van een positieve lading: zijn beweging van ‘verandering’ is er een van empathie (vgl. (36)).

(35) Tijden veranderen. Rond 1980 veranderde de tijd: het economisme werd uitgevonden. [meet-up Amsterdam r. 40]

(36) Want het volgende wil ik zeggen: deze campagne gaat over wat mensen bindt, over empathie dat in ons allemaal zit en wat door het economisme is vergeten. [meet-up Amsterdam r. 211-212]

Al met al wordt duidelijk dat Klaver moeite heeft met het houden van de balans tussen het aantonen van zijn geschiktheid om als jonge politicus de dienst te gaan uitmaken en het feit dat hij zich dicht bij de kiezer wil plaatsen. Dat blijkt uit de manier waarop hij zijn woorden kiest. Politiek jargon en een zelfbedacht vocabulaire spelen, net als een duiding van de uitingen in gewonemensentaal, een rol. Van Leeuwen (2015a, pp. 130-131) typeert Wilders en Pechtold in die setting als twee tegenpolen: Wilders voorziet jargon vaak van extra uitleg, terwijl Pechtold dat niet doet. Klaver zou tussen beide collegae geplaatst kunnen worden, hij gebruikt namelijk verschillende registers in zijn speeches en legt jargon slechts af en toe uit, zoals gebleken is uit (34).

²⁷ Klaver wijdde een heel boek aan economisme, getiteld ‘De mythe van het economisme’. In een interview met De Correspondent (Blauw, 2015) legt de jonge politicus deze term uit: ‘Het is het terugbrengen van alle vraagstukken tot een financieel-economische kwestie.’

7.3.2 Allusie

Klaver mikt in zijn speeches op meerdere doelgroepen. Hij wil ‘de moslimmoeder uit Rotterdam’, ‘de bouwvakkervader uit Venlo’, ‘de onderwijzer van zijn eigen basisschool’ en ‘de hoogleraar aan de universiteit’ bereiken (partijcongres Amersfoort r. 103-106). De politicus zit met een dilemma als hij deze doelgroepen tegelijkertijd wil aanspreken: de ene doelgroep gebruikt immers een ander vocabulaire dan de andere.

Een van de manieren waarop Klaver inspeelt op het bereiken van de hoogopgeleide doelgroep is door allusies te gebruiken. Een allusie is ‘een toespeling op een voor de lezer of toehoorder bekend feit of bekende uitspraak, waarbij de verwijzing opzettelijk impliciet wordt gehouden, omdat men mikt op goede verstaanders’ (Braet, 2011, p. 106). In (37) is een van een door Klaver ingezette allusie te vinden.

(37) Het is tijd in Nederland voor een nieuwe heilige drie-eenheid: duurzaamheid, gelijkheid, empathie. [partijcongres Utrecht r. 120-121]

In dit fragment presenteert Klaver de drieslag duurzaamheid, gelijkheid, empathie. Door het een heilige drie-eenheid te noemen, laat hij zien dat hij verstand heeft de christelijke geloofscultuur en daarmee speelt hij in op de uitgeslapen luisteraar. Een tweede bekende drieslag vertoont ook overeenkomsten met Klavers allusie: het Franse motto vrijheid, gelijkheid en broederschap. Klaver vervangt vrijheid en broederschap in zijn uitspraak voor de partijstandpunten duurzaamheid en empathie. Gelijkheid blijft gelijkheid en dat zorgt ervoor dat de drieslag herkenbaar is voor de gewiekste toehoorder. Door op deze manier te werk te gaan, presenteert Klaver herkenbare partijstandpunten, zoals duurzaamheid en empathie, voor de gewone luisteraar en varieert hij tegelijkertijd slim op bestaande drieslagen.

Klaver varieert ook op deze allusie. In de grootste meet-up van de partij, in Afas Live, noemt hij Nederland ‘een land van vrijheid, van gelijkheid, van empathie’ (r. 256-257). In deze allusie zien we meer overeenkomsten met vrijheid, gelijkheid en broederschap, de eerste twee termen van de drieslag zijn immers gelijk. De toespeling op de bekende drieslag is dus duidelijker aanwezig en daarom is de kans groot dat een groter aantal mensen de zinspeling herkent. Klaver speelt slim in op het feit dat de term ‘broederschap’ niet goed past in het GroenLinks-gedachtegoed: de term sluit vrouwen immers uit en de partij promoot juist gelijkheid tussen mannen en vrouwen. ‘Empathie’ is een veel bredere term waarmee beide genders zich aangesproken kunnen voelen. Bovendien is het een centrale term in Klavers campagne: hij gebruikt het woord dertien keer in de vijf campagnespeeches.

Klaver werd door Brandpuntpresentator Fons de Poel ‘snotneus’ genoemd (Benjamin en Takken, 2015). Hij refereert meermaals aan deze uitspraak. Voorbeelden zien we in (38) en (39).

- (38) Hij heeft gezegd: eerst negeren ze je, dan lachen ze om je, dan vechten ze tegen je en dan win je... GroenLinks werd jarenlang genegeerd, een schreeuw in de nacht waren we. We werden uitgelachen om onze opvattingen, snotneus. We worden aangevallen in deze campagne door onze tegenstanders én onze bondgenoten en laat ik jullie dit zeggen: volgende week gaan we winnen! [Afas Live r. 190-194]
- (39) Nog steeds een snotneus, zouden sommigen zeggen. [partijcongres Amersfoort r. 6-7]

In (38) en (39) gaat Klaver in op het feit dat hij ‘snotneus’ genoemd is. Deze kritiek op zijn leeftijd gebruikt hij in de speech op het partijcongres in Amersfoort ten goede: hij refereert er enkele zinnen later (r. 14-15) aan als hij spreekt over zijn zoons: ‘Ik ben een trotse vader van twee jongens, twee échte snotneuzen.’ Daardoor laat hij zien dat hij vader is en zeker geen snotneus meer. Ook door in (38) eerst in de verleden tijd te spreken en daarna de switch te maken naar de tegenwoordige tijd, laat Klaver zien dat hij de fase als ‘snotneus’ voorbij is. Het feit dat GroenLinks wordt aangevallen door tegenstanders en bondgenoten, geeft tot slot aan dat hij door hen als volwaardige tegenspeler gezien wordt.

De allusies in Klavers verhaal helpen hem de hoogopgeleide toehoorder te bereiken. Hij speelt daartoe in op bekende drieslagen, zoals vrijheid, gelijkheid en broederschap, en vormt ze om tot drieslagen die in het GroenLinksstraatje passen. Hij gebruikt allusies bovendien om kritiek op zijn leeftijd te weerleggen. Dat doet hij op effectieve wijze, waardoor hij zijn *ethos* vergroot.

7.3.3 Anekdote

Anekdoten maken een verhaal voorstelbaar. Het publiek kan zich daardoor met het verhaal identificeren. Braet (2011, p. 107) definieert een anekdote als ‘een meestal *grappig* of minstens *opmerkelijk voorval*, dat in toespraken (...) vooral in de inleiding verteld wordt om de welwillende aandacht te krijgen.’ Klaver leidt iedere speech in met een (persoonlijke) anekdote en in een aantal speeches vertelt hij er meerdere. Negen anekdoten zijn onderdeel van Klavers campagnespeeches. Hij refereert bijvoorbeeld aan zijn opa in (40).

- (40) Mijn opa zei altijd: als je wat wil bereiken, dan moet je het voor je dertigste doen. En opa nam mij van jongs af aan mee naar demonstraties. Je moet je verzetten tegen onrecht, leerde hij mij. Neem geen genoegen met de wereld van nu, zei hij altijd. Jij bent bevoorrecht, hield hij me wel eens streng voor, als ik niet goed genoeg mijn best op school had gedaan. Doe daar wat mee, voor anderen. Mijn opa is op 20 oktober overleden. [partijcongres Amersfoort r. 7-12]

In dit fragment spreekt Klaver over de wijze lessen die hij leerde van zijn opa. Dat maakt hem benaderbaar: (nagenoeg) iedereen heeft een (vaak positieve) voorstelling van en herinneringen aan zijn of haar opa. Op die manier creëert hij een positieve emotionele connectie met zijn publiek en kan hij een groot publiek aanspreken.

Een ander voorbeeld dat Klaver vaak gebruikt is de vergelijking met zijn geboortewijk: de Westrand. In de anekdote in (41) staat de geboortewijk centraal.

(41) En de Westrand dat is mijn wijk, daar ben ik geboren. Dat is ook de wijk waarin mijn moeder is opgegroeid. Zij- zij is van 1966 en de Westrand is in diezelfde tijd gebouwd. Een wijk van portiek- en eengezinswoningen. Fijne huizen. Alleen de dokter en de tandarts hadden een praktijk in ietwat ruimere villa's. Het was geen wijk van rijke mensen, maar ook niet van arme mensen. Leraren van de basisscholen woonden in de wijk. Net als de politieagenten, mensen die bij de douane werkten en de werknemers van Philips, dat toen nog een fabriek in Roosendaal had. [meet-up Amsterdam r. 17-25]

Enkele regels verder gaat de anekdote over in de kern: in (42) wordt die overgang zichtbaar. Klaver gaat van nostalgie, een sterk verlangen naar positieve herinneringen over vroeger, naar de kern: hij heeft het over vertrouwen en dat 'zijn we verloren'.

(42) Waarom die geschiedenis? Nou, ik vertel je deze geschiedenis niet vanwege de nostalgie. Nostalgie is vaak vertekend en te vaak een valse belofte. Het gaat me om het vertrouwen dat hieruit spreekt. Dat vertrouwen zijn we verloren. [meet-up Amsterdam r. 31-33]

Iedere speech wordt door Klaver ingeleid met een anekdote. De anekdotes die hij vertelt zijn persoonlijk en herkenbaar. Het publiek kan zich daardoor identificeren met de politicus. Anekdotes dragen bij aan de emotionele binding van het publiek met de spreker – Klaver gaat uit van de kracht van nostalgie en de kracht van herinneringen om zijn verhalen voorstelbaar te maken en emotionele kracht mee te geven.

8. Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de centrale vraag uit dit onderzoek: *Hoe dragen verwoordingsskeuzes bij aan de evaluatie van campagnespreker Jesse Klaver door socialemediagebruikers en de politieke pers in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017?* Aan de hand van de analyse van berichten in de politieke pers en op sociale media zijn drie macro-oordelen vastgesteld: Klaver profileert zich als ‘het linkse alternatief’ van Rutte en Wilders, hij gebruikt een pathetische spreekstijl en hij gebruikt de taal van verschillende doelgroepen. In §8.1 wordt aan de hand van deze driedeling antwoord gegeven op de hoofdvraag. In §8.2 wordt het onderzoek kritisch besproken, wordt de waarde van het onderzoek besproken en worden aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

8.1 De verwoording door campagnespreker Jesse Klaver

‘Nederlandse luisteraars vinden als calvinistische denkers overduidelijke retoricatechnieken al snel misleiding.’ (Engele en De Jong, 2009, p. 265). Klavers toehoorders denken daar anders over. Hoewel Klaver in zijn speeches gebruikmaakt van een on-Nederlandse ‘hoge’, pathetische, stijl, leidt dat toch tot overwegend positieve oordelen in de politieke pers en op sociale media. Zijn campagnespeeches passen dan ook in de recent ingezette lijn naar meer *pathos* in de Nederlandse politiek, die Te Velde (2015b, pp. 34-36) beschrijft. Pathetische stijlfiguren die Klaver regelmatig inzet zijn de drieslag, de anafoor en de tegenstelling. Alle drie worden in de literatuur muzikale middelen genoemd (vgl. Engele en De Jong, 2009; Falk, Rathcke en Dalla Bella, 2014), door hun eigenschappen als ritme, herhaling, compleetheid en contrast. Ritmische figuren kunnen ervoor zorgen dat het publiek de boodschap zonder tegenstribbelingen accepteert en ermee instemt (De Jong, Pieper en Rademaker, 2015, p. 239), ze dragen dan ook bij aan de publiekoordelen ‘helderheid’ en ‘duidelijkheid’. De hoeveelheid applaus die de GroenLinkspoliticus krijgt, wordt zowel door socialemediagebruikers als de politieke pers meermaals genoemd. Significant meer applaus dan collega-politici Buma en Baudet krijgt de politicus echter niet. Wel gebruikt hij significant vaker claptraps dan Baudet en zit er meer variatie in Klavers claptraps dan die van Buma. Waar Buma bijvoorbeeld nauwelijks tegenstellingen of drieslagen gebruikt als claptrap, is dit juist een van de kenmerken van Klavers taalgebruik.

Klaver profileert zich als ‘het linkse alternatief’ van Rutte en Wilders. Hij doet een beroep op gemeenschappelijkheid door zijn publiek te includeren met het persoonlijke voornaamwoord ‘wij’. Hij gebruikt het voornaamwoord om een groepsidentiteit, een *identity cue*, mee te creëren. Het doen van een beroep op gemeenschappelijkheid draagt bij aan de overtuigingskracht van zijn verhaal. Ook helpt het gebruik van inclusief ‘wij’ Klaver om zich dicht bij zijn publiek te plaatsen (vgl. Fahnestock, 2011; Chilton, 2004). Metaforen gebruikt

Klaver juist om zich af te zetten tegen zijn rechtse politieke tegenstanders: hij gebruikt daarbij vooral de brondomeinen oorlog en ziekte om zijn partij als het linkse alternatief te profileren. Met behulp van directe aansprekingen laat Klaver tot slot zien dat hij ondanks zijn gebrek aan ervaring een volwaardig alternatief voor de gevestigde partijen is: hij ‘mag’ Mark Rutte immers bij zijn voornaam aanspreken. De aansprekingen bij de voornaam gaan altijd gepaard met kritiek op het VVD-beleid. Het feit dat Klaver zijn politieke tegenstanders aanvalt, past binnen het genre van de politieke campagnespeech (Reisigl, 2008, p. 253): in de campagne wordt immers alles uit de kast getrokken om zo veel mogelijk stemmen te verzamelen. Door zichzelf als links alternatief te profileren en (het beleid van) zijn tegenstanders te bekritisieren, werkt Klaver aan een positieve waardering van zijn *ethos* (vgl. Braet, 2011, p. 19).

Klaver gebruikt de taal van verschillende doelgroepen. Hij is een jonge politicus, waardoor hij enerzijds geen last heeft van een lange historie, maar anderzijds ‘snotneus’ wordt genoemd. Hij gebruikt deze kritiek op zijn leeftijd ten goede: met behulp van allusies gaat hij meerdere keren in op het onderwerp, waardoor zijn geloofwaardigheid, zijn *ethos*, wordt vergroot. Allusies worden door Klaver in het algemeen ingezet om zijn hoogopgeleide kiezerspubliek te benaderen. Hij gebruikt ze bijvoorbeeld om in te spelen op bekende drieslagen. Met anekdotes richt Klaver zich op een breed kiezerspubliek. Iedere inleiding wordt voorzien van een anekdote, waardoor Klavers verhalen persoonlijk en voorstelbaar zijn voor het publiek. Het publiek kan zich als gevolg daarvan met zijn verhaal identificeren. De anekdotes dragen tot slot door hun beroep op nostalgie en de kracht van herinneringen bij aan de emotionele kracht van de speeches.

Een mengeling van politiek jargon en gewonemensentaal kenmerkt Klavers speeches. De partijleider richt zich in de verkiezingscampagne niet op het ‘typische’ (hoogopgeleide) GroenLinkspubliek. Hij wil juist de ‘bouwvakkervader’ en de ‘moslimmoeder’ verbinden. Hij legt jargon af en toe uit, maar vaak ook niet. Van Leeuwen (2015a, pp. 130-131) positioneert Klavers collega’s Wilders en Pechtold op dit punt als twee tegenpolen: Wilders voorziet jargon vaak van extra uitleg, terwijl Pechtold dat niet doet. Klaver zou tussen beide collegae geplaatst kunnen worden. Met jargon spreekt Klaver tot een hoogopgeleid publiek, terwijl de uitleg in gewonemensentaal juist gericht is op een breed kiezerspubliek. Klaver introduceert bovendien zijn eigen vocabulaire. Centrale termen uit zijn campagnespeeches zijn ‘economisme’ en ‘empathie’. Beide woorden dienen als frame: Klaver en zijn campagneteam hebben ze verzonnen om er vervolgens zelf duiding aan te kunnen geven. Het eerste frame stuurt af op een negatieve conclusie – Klaver keurt het economisme steevast af. De GroenLinksleider positioneert het economisme tegenover empathie. Hij stelt dat politieke kwesties te vaak worden teruggebracht tot financieel-economische problemen, terwijl hij

vindt dat zorgen voor elkaar, meer empathie tonen, de oplossing is. Empathie krijgt daardoor een positieve lading en wordt aan het GroenLinksprogramma gelinkt.

8.2 Reflectie op het onderzoek

Uit het onderzoek blijkt hoe de analyse van socialemediaberichten bij kan dragen aan het vinden van macro-oordelen in de (taalkundige) stilistiek. Van Leeuwen (2015a, p. 26) beschrijft twee bronnen voor het vinden van macro-oordelen: gebruikmaken van oordelen van opinievormers en receptieonderzoek. Een derde methode is in dit onderzoek voorgesteld en uitgewerkt: het met behulp van een analyseprogramma voor sociale media zoeken naar en aan de hand van een codeboek coderen van reacties van socialemediagebruikers. De reacties van socialemediagebruikers geven immers een uniek inkijkje in de reacties van het directe publiek (hetzij aanwezig in de zaal, hetzij kijkers van de beelden op sociale media). Deze methode staat daardoor dicht bij receptieonderzoek dan wanneer (alleen) oordelen van opinievormers gebruikt worden.

Wanneer receptieonderzoek onder het directe publiek niet mogelijk is, is een analyse socialemediaberichten bovendien een geschikte methode om aan de hand van publieksreacties macro-oordelen vast te stellen. Een nadeel van de analyse van socialemediaberichten is de mogelijke oververtegenwoordiging van aanhangers van de eigen partij. Om dat te ondervangen, blijft een analyse van macro-oordelen in de politieke pers wenselijk. Een combinatie van bronnen voor het vaststellen van macro-oordelen is het meest valide. Reisigl (2008, p. 260) beschrijft dat de invloed van de politieke pers op de ontvangst van de speech groot is: ‘The reception of a political speech is decisively influenced by the journalists’ intentional selection and quotation of single speech passages, and – even more – by exaggerating and reformulating interpretations of speech fragments.’ Door meerdere bronnen van oordelen te gebruiken, zoals in dit onderzoek gedaan is door te putten uit oordelen op sociale media en oordelen uit de politieke pers, wordt ondervangen dat de resultaten een onvoldoende representatief beeld geven door overdrijvingen en interpretaties van journalisten in de gedrukte media of door oververtegenwoordiging van aanhang van de eigen partij op sociale media.

Ook biedt het hier gepresenteerde onderzoek nader inzicht in de werking van stijl in de politiek. Hoewel Klaver niet significant meer applaus ontvangt dan politieke tegenspelers Buma en Baudet, wordt hij wel genoemd om het vele applaus dat hij ontvangt. Een verklaring hiervoor ligt enerzijds in het feit dat Klaver vaker dan zijn tegenspelers claptraps gebruikt. Door claptraps te gebruiken, kan het publiek zich oriënteren op mogelijke applausmomenten, waardoor het applaus sneller tot een hoogtepunt komt: het applaus lijkt dan massaler dan wanneer het langzaam op gang komt (vgl. Atkinson, 1984). Anderzijds gebruikt Klaver een pathetische spreekstijl met veel emotie-opwekkende stijlfiguren, zoals de

anafoor, de tegenstelling en de drieslag. Mogelijk reageren socialemediagebruikers en de politieke pers op de enthousiaste sfeer die ontstaat door die stijlmiddelen en claptraps.

Door uit te gaan van oordelen in de politieke pers en op sociale media, wordt *circulariteit*, waarbij de analist zijn eigen vooroordelen bevestigt, voorkomen. De oordelen in de pers en op sociale media zijn immers onafhankelijk van de analist opgesteld. De selectie van stijlmiddelen die aan de geselecteerde macro-oordelen heeft bijgedragen, kan echter nog altijd *ad hoc* overkomen. Door te werken met een checklist wordt dit probleem gedeeltelijk ondervangen: voor de lezer is het immers duidelijk welke stilistische middelen in overweging zijn genomen bij het zoeken naar stijlkenmerken die een rol kunnen hebben in de vorming van de macro-oordelen (Van Leeuwen, 2015a, p. 88). Nadelen van het werken met een checklist zijn dat een checklist nooit volledig is en dat de kennis van een analist een rol speelt in de analyse.

Doordat de omvang van dit scriptie-onderzoek beperkt is, zijn verschillende keuzes gemaakt die in de ideale situatie niet zouden zijn gemaakt. Zo is ervoor gekozen om Klaver op het gebied van applaus te kunnen vergelijken met zijn collega-politici Buma en Baudet een klein corpus van speeches van hen samen te stellen. Een groter corpus had tot een meer valide resultaat geleid. De conclusies die hiermee samenhangen, moeten daarom met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Ook is ervoor gekozen om de kwantitatieve analyses op het gebied van de oordelen op sociale media en in de politieke pers niet te laten coderen door een tweede codeur. Het berekenen van de intercodeursbetrouwbaarheid aan de hand van Cohen's Kappa is daarom in vervolgonderzoek aan te bevelen. Tot slot zou het de kwaliteit van vervolgonderzoek ten goede komen wanneer systematischer vergelijkingen gemaakt worden, conform het door Van Leeuwen (2015a) beschreven principe 'vergelijkend te werk gaan'.

De Jong, Pieper en Rademaker (2015) schrijven dat 'Wie een miljoenenpubliek via tv of internet echt wil bereiken emoties uit de kast moet halen om zijn publiek te raken' (p. 242). Jesse Klaver handelt zichtbaar naar dit adagium: de Jessias, Ali B van links en the Dutch Obama zijn niet voor niets slechts enkele van zijn bijnamen.

Literatuurlijst

- Aa, E. van der (2016, 19 december). Klaver wil links kabinet met christelijke partijen. *Algemeen Dagblad*, p. 7.
- Aa, E. van der (2017, 13 januari). Jesse Klaver wil minister-president worden. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd op 20 januari 2018 van <https://www.ad.nl/binnenland/jesse-klaver-wil-minister-president-worden~a0e20010/>
- Abels, R. (2013, 11 oktober). En zie, GroenLinks herrijst. *Trouw*, p. 4.
- Abels, R. (2017, 17 maart). Alle campagneleiders prijzen GroenLinks. *Trouw*, p. 8.
- Aerts, R. (2003). Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848. In C. van Baalen et al. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (pp. 12-25). Den Haag: Sdu uitgevers.
- Aristoteles. (2009). *Retorica* (M. Huys, vert.). Groningen: Historische Uitgeverij.
- Atkinson, M. (1984). *Our Masters' Voices: The Language and Body of Politics*. Londen/New York: Methuen.
- Bazzanella, C. (2002). The significance of context in comprehension: The 'We case'. *Foundations of Science*, 7(3), 239-254.
- Beerekamp, H. (2017, 2 februari). Sommige religies gelijkter dan andere. *Nrc.next*, p. 10.
- Benjamin, J., & Takken, W. (2015, 20 april). Fons de Poel weg als presentator na 'snotneus'. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd op 25 april 2018 van <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/04/20/fons-de-poel-weg-als-presentator-bij-brandpunt-na-snotneus-a1416920>
- Benoit, W. (1990). Isocrates and Aristotle on Rhetoric. *Rhetoric Society Quarterly*, 20(3), 251-259.
- Besselink, N., & Kieskamp, W. (2017, 10 maart). Tijdens meet-up GroenLinks heerst de sfeer van overwinning. *Trouw*. Geraadpleegd op 6 december 2017 van <https://www.trouw.nl/home/tijdens-meetup-groenlinks-heerst-de-sfeer-van-overwinning~a8f417ed/>
- Blauw, S. (2015, 8 oktober). Vertel eens, Jesse Klaver: wat is economisme nu precies? *De Correspondent*. Geraadpleegd op 20 april 2018 van <https://decorrespondent.nl/3466/vertel-eens-jesse-klaver-wat-is-economisme-nu-precies/50439706724-b224fb5e>
- Boffey, D. (2017, 6 maart). The 'Jessiah': the Dutch progressive trying to turn back the populist tide. *The Guardian*. Geraadpleegd op 20 januari 2018 van <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/06/the-jessiah-dutch-progressive-populist-jesse-klaver>

- Bot, W. [wim_bot]. (2017, 10 maart). *Of je het ermee eens bent of niet: een speech die briljant is, on-Nederlands goed* [Tweet]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van https://twitter.com/wim_bot/status/840318823932788738/
- Braet, A. (2003). 'Ik ben niet fout geweest, ik heb fouten gemaakt.' Een retorische kritiek van de apologie van Willem Aantjens (1978). *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 25(1), 14-33.
- Braet, A. (2011). *Retorische kritiek*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Brandpunt. (2016, 21 oktober). *De strategie van Klaver* [video]. Geraadpleegd op 25 april 2018 van https://www.npo.nl/de-strategie-van-klaver/21-10-2016/POMS_KN_5601891
- Breeze, R. (2011). Critical Discourse Analysis and its Critics. *Pragmatics*, 21(4), 493-525.
- Breggen, M. van der (2017, 16 maart). Jesse Klaver: Links, blijf bij je idealen. *Nederlands Dagblad*, p. 6-7.
- Bull, P. (2003). *The Microanalysis of Political Communication*. Londen: Routledge.
- Burger, P., & Jong, J. de (2009). *Handboek Stijl*. Groningen: Noordhoff.
- Cats, R. (2013, 26 januari). Zetelverlies GroenLinks is te wijten aan interne 'wanorde'. *Het Financieele Dagblad*, p. 9.
- Cats, R. (2017a, 7 februari). Jonge kiezer maakt GroenLinks hip. *Het Financieele Dagblad*, p. 7.
- Cats, R. (2017b, 3 maart). 'Ik heb de brandie om het tegen grote lobbyorganisaties op te nemen'. *Het Financieele Dagblad*, p. 2.
- Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and Rhetoric. The persuasive power of metaphor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2014). *Analysing political speeches. Rhetoric, discourse and metaphor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Chilton, P. (2004). *Analysing political discourse. Theory and Practice*. Londen: Routledge.
- Cicero. (2017). *De ideale redenaar* (H.W.A. van Rooijen–Dijkman & A.D. Leeman, vert.). Amsterdam: Athenaeum–Polak & Van Genneep.
- Claes, P., & Hulsens, E. (2015). *Groot retorisch woordenboek. Lexicon van stijlfiguren*. Nijmegen: VanTilt.
- Clayman, S.E. (1993). Booning: The Anatomy of Disaffiliative Response. *American Sociological Review*, 58(1), 110-130.
- Claptrap. (z.d.). *Online Etymology Dictionary*. Geraadpleegd op 6 december 2017 van <http://www.dictionary.com/browse/claptrap>
- Crujisen, W. [WalterCrujisen]. (2017, 9 maart). *Klaver houdt gepassioneerd betoog: links kan voor het eerst in jaren de grootste worden: De* <https://goo.gl/fb/UE2uGK>

- [Tweet]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van <https://twitter.com/WalterCrujisen/status/839961572822880257/>
- De Telegraaf. (2016a, 24 april). *Klaver is het meer dan beu*. p. 5.
- De Telegraaf. (2016b, 18 december). *Asscher opent aanval*. p. 3.
- De Telegraaf. (2017, 10 maart). *GroenLinks plukt PvdA verder kaal*. p. 3.
- De Volkskrant. (2016, 6 mei). *Hoe zit een speech van Jesse Klaver in elkaar?* [YouTubevideo]. Geraadpleegd op 25 april 2018 van <https://www.youtube.com/watch?v=y8cC2F1kXG8>
- Deutsch, A. (2017, 10 maart). Holland's Trudeau? Youthful Green surges before vote in campaign dominated by right. *Reuters*. Geraadpleegd op 11 februari 2018 van <https://www.reuters.com/article/us-netherlands-election-klaver/hollands-trudeau-youthful-green-surges-before-vote-in-campaign-dominated-by-right-idUSKBN16H27K>
- Doumont, J.L. (2002). Magical numbers: the seven-plus-or-minus-two myth. *IEEE Transactions on Professional Communication*, 45(2), 123-127.
- Dujardin, A. (2017, 11 maart). Wat voor kiezer bent u? *Trouw*, pp. 4-5.
- Engele, E., & Jong, J. de (2015). Schrijven op muzikaliteit: Haagse speechschrijvers over rhythm and blues in departementale speeches. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 43(3), 257-274.
- Entman, R.M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51-58.
- Eemeren, F.H. van, & Houtlosser, P. (2005). Theoretical construction and argumentative reality: An analytic model of critical discussion and conventionalised types of argumentative activity. In D. Hitchcock, & D. Farr (red.), *The Uses of Argument. Proceedings of a conference at McMaster University, 18-21 mei 2005* (pp. 345-355). Washington: National Communication Association.
- Fahnestock, J. (2009). Quid pro nobis. Rhetorical Stylistics for Argument Analysis. In F.H. van Eemeren (red.). *Examining Argumentation in Context. Fifteen Studies on Strategic Maneuvering*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Fahnestock, J. (2011). *Rhetorical Style, The Uses of Language in Persuasion*. Oxford: Oxford University Press.
- Falk, S., Rathcke, T., & Dalla Bella, S. (2014). When speech sounds like music. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 40(4), 1491-1506.
- Frankland, E.G., Lucardie, P., & Rihoux, B. (2008). *Green parties in transition: the end of grass-roots democracy?* Farnham.
- Geertrui64. [Twitteralias] (2016, 17 december). *Stilte in speech van Jesse op #groenlinkscongres nav toestand in Syrië is fenomenaal. Kippevel* [Tweet].

- Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://twitter.com/Geertrui64/status/810156642998296577/>
- Gooijer, T. de [ThijsdeGooijer] (2017, 8 maart). @NUnl *Luister naar Jesse zijn betoog, komt het maagzuur spontaan omhoog* [Tweet]. Geraadpleegd op 18 april 2018 van <https://twitter.com/ThijsdeGooijer/status/839414439375958016/>
- Gorp, B. van (2018). *Verdraaid! Het nieuws anders bekeken*. Kalmthout: Pelckmans Pro.
- Haaften, T. van (2011). Parliamentary Debate and Political Culture: The Dutch Case. In T. van Haaften, H. Jansen, W. Koetsenruijter & J. de Jong (red.), *Bending opinion: essays on persuasion in the public domain*. Leiden: Leiden University Press.
- Halewijn, H. [hhalewijn] (2017, 10 maart). *Veel applaus voor speech @jesseklaver en de zaal explodeerde helemaal toen het over #klimaat ging*. <https://twitter.com/ronkragten/status/839937491499102208> QUOTE @ronkragten: *Staande ovatie voor Jesse Klaver als hij tijdens #meetup #GroenLinks klimaat bespreekt*. <https://t.co/qdzNXeyxYF> [Tweet]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://twitter.com/hhalewijn/status/840108085666500608/>
- Hartog, T. den (2017, 4 maart). The making of Jesse Klaver. *Algemeen Dagblad*, p. 8-9.
- Heerema van Voss, D. (2017, 4 maart). Onmogelijke vragen. *Nrc.next*, p. 20.
- Hendrickx, F. (2016, 24 december). Vechten om een plekje in de ring. *De Volkskrant*, pp. 10-11.
- Herderschreê, G. (2017, 10 maart). Jesse Klaver tijdens meet-up: ‘Maak ons de grootste’. *De Volkskrant*. Geraadpleegd op 6 december 2017 van <https://www.volkskrant.nl/politiek/jesse-klaver-tijdens-meet-up-maak-ons-de-grootste~a4472339/>
- Herderschreê, G., & Pré, R. de (2016, 23 april). New kid Klaver droomt van brede volkspartij. *De Volkskrant*, pp. 4-5.
- Heritage, J., & Greatbatch, D. (1986). Generating Applause: A Study of Rhetoric and Response at Party Political Conferences. *American Journal of Sociology*, 92(1), 110-157.
- Hippe, J., Lucardie, P., & Voerman, G. (2004). *Kroniek 2002. Overzicht van de partij-politieke gebeurtenissen van het jaar 2002*. Groningen: DNPP.
- Hoedeman, J., & Meerhof, R. (2010, 18 december). Jolande Sap volgt Halsema op. *De Volkskrant*, p. 5.
- Holt, R.J. (2012). Social Media and the ‘Perpetual Project’ of Ethos Construction. *Young Scholars in Writing*, 72-80.
- Holwerda-Mieras, N., & Hoorn, F. van (2016, 14 september). *[Analyse] Jesse Klaver lost met rammelende speech zijn belofte niet in*. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van

<https://www.communicatieonline.nl/blog/analyse-jesse-klaver-lost-met-rammelende-speech-zijn-belofte-niet>

- Hooijdonk, C.M.J. van, & Liebrecht, C. (te verschijnen). "Wat vervelend dat de fiets niet is opgeruimd! Heb je een zaaknummer voor mij? ^EK": Conversational human voice in webcare van Nederlandse gemeenten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*.
- Horstink, A. [RKDRE]. (2017, 10 maart). *Het applaus was - terecht! - op z n oorverdovendst toen het klimaat ter sprake kwam #kippenvel #corebusiness #tijdvoorverandering* <https://twitter.com/politiek/status/840211693439336448> QUOTE @politiek: #GL #GroenLinks Complete speech Jesse Klaver in AFAS Live 'Stem voor verandering,' <https://t.co/GURDaS5NjO> #Politiek #TK2017 <https://t.co/wjVRPWlx8B> [Tweet]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://twitter.com/RKDRE/status/840241893870985217/>
- Huibers, J., & Verhoeven, J. (2014). Webcare als online reputatiemanagement. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 42(2), 165-189.
- Isocrates. (1982). *Antidosis*. (G. Noblin, vert.). Cambridge: Harvard University Press.
- Jong, J. de (2008). Obama spreekt. De geheimen van een retorisch genie. *OnzeTaal*, 77(11), 316-319.
- Jong, J. de (2012). *Spreken als Max Havelaar: Hoe houd je een vlammeende toespraak?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Jong, J. de (2014). Stekkers, geweren en stropdassen: theatrale effecten in toespraken. *OnzeTaal*, 9, 245-247.
- Jong, J. de (2015). Bach, gospel en groove: de muzikale speeches van Obama. In J. de Jong, C. Pieper, & A. Rademaker (red.), *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica* (pp. 69-74). Amsterdam: AUP.
- Jong, J. de, Pieper, C. & Rademaker, A. (2015). *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Jong, N. de (2017, 10 februari). Filmpjes. *Algemeen Dagblad*, p. 2.
- Jonge, C. de (2015). Aristoteles: *pathos* als overtuigingsmiddel. In J. de Jong, C. Pieper, & A. Rademaker (red.), *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica* (pp. 15-19). Amsterdam: AUP.
- Jonker, J., & Rigter, N. (2017, 18 februari). Laag glazuur op held van links. *De Telegraaf*, p. 2.
- Joop. (2017, 9 maart). *Klaver houdt vurig betoog: links kan voor het eerst in jaren de grootste partij worden*. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/klaver-houdt-vurig-betoog-links-kan-voor-het-eerst-in-jaren-grootste-partij-worden>

- Kas, A. (2012, 19 november). Gekrompen GroenLinks op zoek naar relevantie. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd op 11 februari 2018 van <https://www.nrc.nl/nieuws/2012/11/19/gekrompen-groenlinks-op-zoek-naar-relevantie-12579925-a1215584>
- Kas, A., & Niemantsverdriet, T. (2016, 24 september). Hoop en optimisme, zelfs Wilders doet eraan mee. *Nrc.next*, p. 8.
- Kas, A., & Witt Wijnen, P. de (2017, 25 februari). 'Met alleen de show red je het niet'. *Nrc.next*, p. 8.
- Keultjes, H., & Hartog, T. den (2017, 4 februari). 'Klaver is net een boyband'. *Het Parool*, p. 8-9.
- Keuning, H. (2017, 22 februari). *Ook jij kunt helpen Nederland te veranderen. GroenLinks Jesse Klaver spreekt duidelijke taal* [Facebookreactie]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van https://facebook.com/10158259397645506/?comment_id=10158263992525506
- Knaap, P. van der (2017, 15 januari). *AD.nl je moet je NOOIT door NIEMAND Wil je premier worden dan eerst even de nederlandse taal eigen maken Klaver!* [Facebookreactie]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van https://facebook.com/1415575965128157/?comment_id=1092596454196068
- Korteweg, A. (2016, 25 april). Ali B van links brengt hoop en verwachting. *De Volkskrant*, p. 5.
- Korteweg, A. (2017, 16 maart). Mijn campagne. *De Volkskrant*, p. 23.
- Kragten, R. [ronkragten] (2017, 9 maart). *Staande ovatie voor Jesse Klaver als hij tijdens #meetup #GroenLinks klimaat bespreekt.* [Tweet]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://twitter.com/ronkragten/status/839937491499102208>
- Kras, J. (2017, 18 februari). *Heeft Jesse Klaver wel zo'n zware jeugd gehad?* Geraadpleegd op 15 maart 2018 van <http://www.welingelichtekringen.nl/politiek/662607/heeft-jesse-klaver-wel-zon-zware-jeugd-gehad.html>
- Kuitenbrouwer, J. (2017, 13 maart). De politieke manvrouw. *Nrc.next*, p. 18.
- Lahr, C. (2016, 14 november). *Jesse, blijf ook heel duidelijke taal spreken, makkelijke & voor iedereen begrijpelijke woorden* [Facebookreactie]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van https://facebook.com/10157742855950506/?comment_id=10157742944755506
- Landtsheer, C. de, Kalkhoven, L., & Broen, L. (2011). De beeldspraak van Geert Wilders, een Tsunami over Nederland? *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 39(4), 5-20.
- Leeman, A.D., & Braet, A. (1987). *Klassieke retorica*. Groningen: Noordhoff.
- Leeuwen, M. van (2015a). *Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken*. Universiteit Leiden: Proefschrift.

- Leeuwen, M. van (2015b). Wilders' taal van de emoties. In J. de Jong, C. Pieper, & A. Rademaker (red.), *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica* (pp. 75-80). Amsterdam: AUP.
- Lubach, A. (2016, 11 september). *GroenLinks – Zondag met Lubach (S5)* [YouTubevideo]. Geraadpleegd op 25 april 2018 van <https://www.youtube.com/watch?v=lsVGyKMHkKg>
- Lucardie, A., & Voerman, G. (2010). *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Luijendijk, J. [JohanLuijendijk] (2016, 17 december). *Indrukwekkend betoog Jesse Klaver Wat een bezieling en retorisch talent En GL is weer voluit Groen en Links ! #glcongres* [Tweet]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van <https://twitter.com/JohanLuijendijk/status/810159352044777472/>
- Malaaj, Z. A. (2012). The 'Jasmine Revolt' has made the 'Arab Spring': A critical discourse analysis of the last three political speeches of the ousted president of Tunisia. *Discourse and Society*, 23(6), 679-700.
- Matthijssen, P. (2017, 24 februari). *Ben het ook niet altijd eens wat Jesse zegt, maar Villa wijken en niet precies aangeven wat hij zegt, het gaat toch om de boodschap, die is toch helder, of zijn dara ook cijfers van, zou ik maar niet punbliceren, denk dat iedereen stijl achterover valt* [Facebookreactie]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van https://facebook.com/106707775340411/?comment_id=1068308906614329
- Mazeland, H. (2003). *Inleiding in de conversatieanalyse*. Bussum: Coutinho.
- Meijer, O. [OlavM] (2016, 8 december). *In het verlengde van mijn wat meer algemene betoog moge duidelijk zijn, dat ik Jesse Klavers verhaal goed en helder vind* [reactie op blogpost]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van <https://joop.bnnvara.nl/opinies/woorden-zijn-niet-onschuldig>
- Mischke, M. (2017, 14 maart). *Hey Jesse!* Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://opinieez.com/2017/03/14/hey-jesse/>
- Moberg, U., & Eriksson, G. (2013). Managing ideological differences in joint political press conferences: A study of the pragmatic use of the personal pronoun 'we'. *Journal of Language and Politics*, 12(3), 315-334.
- Mortelmans, D. (2013). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*. Leuven: Acco.
- Nederlands Dagblad. (2016, 10 juni). Angst is makkelijker dan hoop. *Nederlands Dagblad*, pp. 10-11.
- Nieber, L., & Zantingh, P. (2017, 27 februari). Arjen Lubach is wat hij maakt. *Nrc.next*, p. 8.
- NOS. (2017, 14 maart). *Liplikjes en roofdieren: waar moet je op letten bij het NOS lijsttrekkersdebat*. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van

<https://nos.nl/op3/artikel/2163150-liplikjes-en-roofdieren-waar-moet-je-op-letten-bij-het-nos-lijsttrekkersdebat.html>

- Olsen, J., Koß, M., & Hough, D. (2010). *Left Parties in National Governments*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Oomkes, L. (2016, 25 april). Frisse Klaver geeft GroenLinks kleur. *Trouw*, pp. 8-9.
- Osendarp, B. (2016, 20 december). Klaver. *De Telegraaf*, p. 14.
- Ostaijen, M. van (2016, 19 september). Zo eenvoudig ligt het niet in jouw wijk, Jesse. *Nrc.next*, p. 30.
- Otten, D. [atDavid_Otten]. (2017, 9 maart). @eddy_terstall Zelf geen Klaver stemmer: maar snap wel wat sommigen erin zien. Jong, fris, taal gebaseerd op enthousiasme boven pragmatisme [Tweet]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van https://twitter.com/atDavid_Otten/status/839815042883325953/
- Paternotte, B. [baspaternotte] (2016, 1 oktober). @mikofLohr @adewolff @NOS Ja doe, en Klaver zeker weer een hele speech van Obama kopiëren. Vreselijk slecht plan dit. [Tweet]. Geraadpleegd op 20 maart 2018 van <https://twitter.com/baspaternotte/status/782300027611975680/>
- Peereboom Voller, M. (2017, 11 maart). Klavertje. *De Telegraaf*, p. 5.
- Pennycook, A. (1994). The Politics of Pronouns. *ELT Journal Volume*, 48(2), 173-178.
- Pleij, J. (2016, 15 september). Lubach ontmaskert Jesse Klaver imiteert president Obama. *Algemeen Dagblad*, p. 30.
- Quintillianus. (2001). *De opleiding tot redenaar* (P. Gerbrandy, vert.). Groningen: Historische Uitgeverij.
- Rees, M.A. van (2002). Critical Discourse Analysis en retorische analyse. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 24(1), 87-97.
- Reisigl, M. (2008). Rhetoric of political speeches. In R. Wodak, & V. Koller (red.), *Handbook of Communication in the Public Sphere* (pp. 243-270). Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Rottenberg, F. (2016a, 30 april). De cycli van politiek succes. *Het Parool*, p. 49.
- Rottenberg, F. (2016b, 3 december). De Nederlandse Bernie Sanders. *Het Parool*, p. 63.
- Schinkelshoek, J. (2017, 17 maart). We zitten als een kudde bange schapen veilig in het midden. *Nederlands Dagblad*. Geraadpleegd op 8 februari 2018 van <https://www.nd.nl/nieuws/opinie/essay-we-zitten-als-een-kudde-bange-schapen.2623747.lynkx>
- Schipper, S. (2017, 9 maart). Klaver heeft inmiddels het taal- en stemgebruik overgenomen van de politieke elite [Facebookreactie]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van https://facebook.com/1425360377508828/?comment_id=1426046964106836

- Shanahan, F., & Seele, P. (2015). Shorting Ethos: Exploring the Relationship Between Aristotle's Ethos and Reputation Management. *Corporate Reputation Review*, 18(1), 37-49.
- Sheppard, J. (2017, 17 maart). Holland's own heartthrob? Internet declares Green Left politician Jesse Klaver the 'Dutch Justin Trudeau'. *Daily mail*. Geraadpleegd op 11 februari 2018 van <http://www.dailymail.co.uk/news/article-4323338/Jesse-Klaver-declared-Dutch-Justin-Trudeau.html>
- TamaraTatouille. [Twitteralias]. (2017, 9 maart). *Taal is zeg maar echt niet zijn ding*. <https://twitter.com/OzcanAkyol/status/839937721418276864> QUOTE @OzcanAkyol: Jesse Klaver deed het weer: We moeten ons beseffen. #meetup [Tweet]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://twitter.com/tamaratatouille/status/839938059001032704/>
- Vader, A. (2017, 24 februari). De kracht van Klaver. *Reformatorisch Dagblad*, p. 4.
- Velde, H. te (2003). *Het theater van de politiek*. Oratie Universiteit Leiden. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Velde, H. te (2005). Bij wijze van conclusie. Parlementaire lichamen en de Drees-traditie. In C.G. Santing, H. te Velde, & M. Wilke (red.), *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens* (pp. 225 - 237). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Velde, H. te (2010). *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Velde, H. te (2015a). Staten-Generaal en parlement: de welsprekendheid in de Tweede Kamer. In R.A.M. Aerts (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (pp. 167-191). Meppel: Boom.
- Velde, H. te (2015b). Pathos in de Nederlandse politiek. In J. de Jong, C. Pieper, & A. Rademaker (red.), *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica* (pp. 32-38). Amsterdam: AUP.
- Voerman, G., & Lucardie, P. (2016). GroenLinks in the Netherlands: No longer a protest party, not yet a coalition partner. In E. van Haute (red.), *Green parties in Europe* (pp. 147-157). Londen: Routledge.
- Wagendorp, B. (2016a, 23 april). Jesse. *De Volkskrant*, p. 2.
- Wagendorp, B. (2016b, 8 september 2016). Klaver. *De Volkskrant*, p. 2.
- Wagendorp, B. (2017, 11 maart). De Jessias spreekt. *De Volkskrant*, p. 2.
- Wanrooij, N. van [NickyvWanrooij] (2016, 17 december). *Indrukwekkende stilte net toen Jesse Klaver in speech zei stil te worden van de verschrikkelijk situatie voor de mensen in Syrië. #GLcongres* [Tweet]. Geraadpleegd op 16 maart 2018 van <https://twitter.com/NickyvWanrooij/status/810156677085491202/>

- Weissink, A. (2017, 15 maart). Hoogtijdagen voor uitgekauwde oneliners. *Het Financieele Dagblad*, p. 6.
- Wiegman, M. (2017, 9 maart). Wat Asscher niet lukt, kan Klaver wel. *Het Parool*. Geraadpleegd op 19 maart 2018 van <https://www.parool.nl/amsterdam/wat-asscher-niet-lukt-kan-klaver-wel~a4472182/>
- Wilson, J. (1990). *Politically speaking: The Pragmatic Analysis of Political Language*. Oxford: Blackwell.
- Wisse, J. (1989). *Ethos and pathos from Aristotle to Cicero*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Witt Wijnen, P. de (2017, 9 maart). De man achter Jesse Klavers onemanshow. *Nrc.next*, p. 10; *NRC Handelsblad*, p. 10.
- Witt Wijnen, P. de (2016a, 23 april). Branie, ambitie, optimisme! *NRC Handelsblad*, pp. 20-21.
- Witt Wijnen, P. de (2016b, 7 september). Klaver viert nu al feestje. *Nrc.next*, p. 6.
- wow_fab. [Twitteralias] (2017, 16 maart). *En toch klinkt Klaver tijdens zijn speech als een slechte B-acteur met zijn oneliners #tk17* [Tweet]. Geraadpleegd op 15 maart 2018 van https://twitter.com/wow_fab/status/842178163228708865/
- Zuidervaart, B. (2016a, 7 september). Met empathie richting een brede volkspartij. *Trouw*, p. 7.
- Zuidervaart, B. (2016b, 17 december). Hoi vriend, hier is Jesse. *Trouw*, pp. 2-3.

Bijlage A: transcript partijcongres Amersfoort

1 Wat is het het waard geweest. We hebben er veertien jaar op moeten wachten, maar Paul
2 heeft eindelijk weer eens op een GroenLinkscongres gesproken. En wat was je goed. Ik zou
3 zeggen: net zo goed als in 2002 en misschien nog wel beter. Het is het mooiste cadeau wat je
4 mij hebt kunnen geven, Paul, en het mooiste cadeau voor ons allemaal: dankjewel.

5

6 Zo, vrienden, wat fijn dat jullie hier met zovelen zijn. Volgende week word ik dertig. Nog
7 steeds een snotneus, zouden sommigen zeggen. Maar het afgelopen jaar ben ik meer dan één
8 jaar ouder geworden. Mijn opa zei altijd: als je wat wil bereiken, dan moet je het voor je
9 dertigste doen. En opa nam mij van jongs af aan mee naar demonstraties. Je moet je verzetten
10 tegen onrecht, leerde hij mij. Neem geen genoeg met de wereld van nu, zei hij altijd. Jij
11 bent bevoorrecht, hield hij me wel eens streng voor, als ik niet goed genoeg mijn best op
12 school had gedaan. Doe daar wat mee, voor anderen. Mijn opa is op 20 oktober overleden.

13

14 Op 6 januari ben ik opnieuw vader geworden. Ik ben een trotse vader van twee jongens, twee
15 échte snotneuzen. De foto van Aylan, aangespoeld op het strand; de Syrische man, die met
16 zijn opa op de rug door de Balkan loopt of het vier maanden oude baby'tje, dat in de armen
17 van zijn moeder, met doorweekte kleertjes, een longontsteking probeert te overleven, ik kan
18 er niet naar kijken als politicus zonder dat ik vader ben,
19 zonder dat ik de kleinzoon van mijn opa ben. Het zijn politieke besluiten die voor deze
20 mensen de grenzen openen of sluiten. Het zijn politieke beslissingen of je deze mensen
21 opvangt of terugstuurt. Het zijn politieke keuzes of je de waarden van vluchtelingenverdragen
22 overeind houdt, of gaat marchanderen met mensenrechten.

23 Openen of sluiten. Opvangen of terugsturen. Ogen open of ogen dicht. Uiteindelijk gaat
24 politiek over mensen. Niet over stromen en tsunami's die moeten worden ingedamd;
25 niet over cijfers en aantallen die omlaag moeten; niet over berekeningen en voorspellingen
26 die we niet meer aankunnen, maar over mensen, over mensen in nood, over mensen die we
27 moeten helpen, omdat het opa's en oma's zijn, omdat het vaders en moeders zijn, zoals wij
28 dat zijn. Dat is wat ik van opa heb geleerd. Dat is waarom ik politicus ben, en nog veel
29 belangrijker dat is waarom wij GroenLinksers zijn.

30

31 (applaus i.i)

32

33 Hoe wij met vluchtelingen omgaan, hoe we ze beschermen en opvangen, ik weet dat dit voor
34 jullie belangrijke vragen waren de afgelopen tijd, in jullie gemeenteraad of het college van
35 burgemeester en wethouders. De vluchtelingen komen uit Syrië, we debatteren over hen in
36 Den Haag, maar ze worden bij jullie opgevangen, in jullie wijken, in jullie
37 gemeenschappen. En dat is een zware klus en ik wil jullie complimenteren voor het werk dat
38 lokaal wordt gedaan. Jullie houden als GroenLinksers het hoofd koel en weten dat je
39 alleen met je hart politicus kunt zijn, waar dan ook in Nederland.
40 Ik ben tróts op jullie.

41

42 (applaus i.ii)

43

44 Ik heb hier vaker gestaan, veel vaker, maar het is toch anders vandaag: voor het eerst als
45 fractievoorzitter. Een klein jaar geleden nam ik het stokje over van jou, Bram. En het is een
46 eer om te mogen spreken over wat mij drijft, over wat ons bindt en over hoe wij Nederland
47 gaan veranderen. Als er iets is waar wij als partij voor staan, dan is het de overtuiging dat wij
48 verantwoordelijk zijn voor wat we achterlaten aan volgende generaties. Als er iets is waarin

49 wij geloven, dan is het dat wij het beter moeten doen, omdat wij ons willen verplaatsen in het
50 lot van de ander. En als er iets is wat wij delen, dan is het de overtuiging dat het beter kan. En
51 als er iets is waar ik nu verdomd trots op ben, dan is het dat ik jullie lijsttrekker mag zijn.

52
53 (applaus i.iii)

54
55 Paul, het is een meer dan een voorrecht dat ik hier mag spreken na jou. Jij hebt ons geleerd
56 dat politiek niet alleen gaat over gelijk hebben, maar om gelijk krijgen. Ik moet jullie zeggen
57 dat het een bijzonder gevoel is om nu in de schoenen te staan van mijn illustere voorgangers.
58 Van Femke, die geknokt heeft voor wat kwetsbaar is. Jolande, die zich vastbeet in het
59 bereiken van resultaat. Een voorbeeld van wilskracht, maar ook van breekbaarheid. En van
60 jou Bram, lieve, lieve Bram, jij deed ons voor hoe een aardig mens messcherp in de politiek
61 kan zijn. Wat fijn dat jullie hier vandaag zijn.

62
63 (applaus i.iv)

64
65 Paul, Femke, Jolande, Bram, jullie streden tegen de tijdgeest, tegen het economisme van
66 paars, tegen de tegenstellingen van Wilders, tegen een maatschappelijk klimaat van
67 wantrouwen en onzekerheid. En het is nu 15 jaar na Paars, 10 jaar na de start van Wilders, 5
68 jaar sinds Rutte premier is. En wij zijn het beu. Meer dan beu.

69
70 (applaus i.v)

71
72 Vijftien jaar lang, vijftien jaar lang is de politiek bezig geweest met het vergroten van
73 tegenstellingen, tussen Nederlanders en vluchtelingen, tussen flexwerkers en mensen met een
74 vast contract, tussen belasting-ontwijkende multinationals en belastingbetalende burgers. Een
75 tijd waarin waarden en idealen er niet meer toe leken te doen. Een tijd waarin economisme en
76 kille cijfers de boventoon voerden. Een tijd waarin Nederland het zelfvertrouwen
77 verloor. Wij willen dat veranderen. Wij gáán dat veranderen. Wij willen weer trots kunnen
78 zijn op óns Nederland.

79
80 (applaus i.vi)

81
82 En dat is een grote opdracht. Maar voor minder doe ik het niet, zei ik een jaar geleden bij het
83 vertrek van Bram. Nieuw idealisme, nieuwe hoop, daar sta ik voor, maar het komt niet alleen
84 van mij, niet alleen van GroenLinks, het komt uit de samenleving. Er is een aanzwellende
85 onderstroom die genoeg heeft van Rutte en Wilders, die genoeg heeft van opgeklopte
86 tegenstellingen, die genoeg heeft van meer markt, meer financiële prikkels, meer
87 economisme. Het zijn niet de mensen die het hardst schreeuwen die Nederland veranderen,
88 het is de stille meerderheid die de handen uit de mouwen steekt. Vier miljoen mensen
89 verlenen mantelzorg. Dat is vaak zwaar werk, maar de meesten doen dat omdat ze het fijn
90 vinden iets voor een ander te kunnen betekenen. Energie-coöperaties schieten als
91 paddenstoelen uit de grond. Die wachten niet op Den Haag, zij beginnen zelf met schone
92 energie. Tienduizenden mensen bieden zich aan om vluchtelingen te helpen. Jongeren
93 verenigen zich voor het verhogen van het minimumloon. Studenten bezetten het
94 Maagdenhuis. Den Haag is het politieke hoofdtonel, maar het script voor verandering wordt
95 in de samenleving geschreven. Den Haag stribbelt tegen, maar de samenleving wil iets
96 anders. Wij hebben de tijdgeest mee. We hebben niet alleen gelijk, Paul, wij gaan gelijk
97 krijgen.

98

99 (applaus i.vii)

100

101 Maar dat zal niet vanzelf gaan. We staan op een maatschappelijk kruispunt. Het wantrouwen
102 in de politiek en het pessimisme in de samenleving is groot. Dat is mijn conclusie na het
103 Oekraïne-referendum. En hoe verschillend mensen ook zijn, de tragiek is dat zij allemaal
104 beducht zijn voor de toekomst van hun kinderen, de moslimmoeder uit Rotterdam niet
105 minder dan de bouwvakkervader uit Venlo en de onderwijzer van mijn basisschool in
106 Roosendaal, niet minder dan de hoogleraar aan de universiteit. Al dertig jaar horen zij
107 hetzelfde verhaal, horen zij dat er geen alternatief is. Al dertig jaar wordt hetzelfde medicijn
108 toegediend: bezuinigen, flexibiliseren, de lonen matigen. Al dertig jaar worden de vruchten
109 van groei en globalisering geplukt door de elite, onder de palmbomen van het Panamese
110 belastingparadijs, terwijl voor de meerderheid van de Nederlanders de onzekerheid toeneemt.
111 En dit kabinet doet het niet anders, zegt hetzelfde, zegt: er is geen alternatief, gebruikt
112 hetzelfde medicijn. En weet u, als je daar na de bankencrisis en na de economische crisis nog
113 steeds in gelooft, in wat voor universum leef je dan? En als je na de Panama Papers nog
114 steeds gelooft in de moraal van het grootkapitaal, in wat voor belastingparadijs leef je dan?

115

116 (applaus en gejoel i.viii)

117

118 En het is nog altijd niet doorgedrongen bij de VVD van Mark Rutte. We leven niet in een
119 vrije markt, Mark, we delen een samenleving.

120

121 (applaus i.ix)

122

123 En het is het niet gek...het is niet gek dat mensen vrezen voor de toekomst van hun
124 kinderen. Maar het hoeft niet. Het kán anders. Ik heb het eerder gezegd. We hebben de
125 samenleving zelf gebouwd, steen voor steen, regel voor regel, wet voor wet. Wat we zelf
126 hebben gebouwd, dat kunnen we zelf veranderen. Dat is hoop. Het is niet nodig om bevreesd
127 te zijn voor de toekomst. Die toekomst maken we zelf. Het is niet nodig om bang te zijn dat
128 er straks onvoldoende banen zijn. Die zijn er wél, als we maar de juiste keuzes maken. Het is
129 niet nodig om te vrezen dat de kansen in het onderwijs afnemen. Dat is geen wet, dat is een
130 politieke keuze. We mogen de moslimmoeder en de bouwvakkervader, de hoogleraar en de
131 onderwijzer, niet uit elkaar laten spelen. We moeten samen werken aan onze gezamenlijke
132 toekomst. Daarom wil ik nieuwe afspraken maken met Nederland. Een Coalitie met de
133 Samenleving, Een Nieuw maatschappelijk Verdrag, Een Verbond voor gedeelde
134 Vooruitgang. Niet bezuinigen, maar investeren. Geen loonmatiging, maar loonstijging. Geen
135 flexbanen, maar echte banen. Dat is onze opdracht. Dat is de afspraak die wij met Nederland
136 moeten maken. Klaar met de elite, tijd voor de samenleving.

137

138 (applaus i.x)

139

140 We staan ook op een politiek kruispunt. De rechtse ramkoers van VVD en PVV kan alleen
141 met hard werken en taaie volharding verlegd worden naar onze koers. Naar een koers van
142 compassie en het overbruggen van tegenstellingen, naar een koers voor een vriendelijker
143 Nederland, een socialer Nederland, een land waar we niet tegen elkaar schreeuwen, maar met
144 elkaar praten. Naar een koers op het kompas van nieuwe solidariteit en gemeenschapszin, die
145 mensen hernieuwd vertrouwen in de toekomst geeft. Naar een groene koers, een progressieve
146 koers, een sociale koers, een linkse koers, waar de samenleving naar verlangt, waar ik voor
147 sta, en die wij als GroenLinks gaan bieden.

148

149 (applaus i.xi)

150

151 En als we daarin slagen dan is het niet moeilijk om je voor te stellen dat de ongelijkheid zal
152 blijven toenemen als we belastingontwijking niet onmogelijk maken. Het is niet moeilijk om
153 je voor te stellen dat als de fossiele industrie aan de touwtjes blijft trekken, het te langzaam
154 gaat met de aanpak van klimaatverandering. Het is niet moeilijk om je voor te stellen dat als
155 Wilders verdeeldheid blijft zaaien, we als samenleving achteruitgaan. Als Rutte en Wilders
156 volgend jaar de verkiezingen winnen, dan verliest Nederland. Dan wint een politieke stijl die
157 tegenstellingen aanwakkert, het van een politiek die verbinding zoekt. Dan wint een politieke
158 stijl die slechts vraagt wat er kan, niet doet wat er nodig is. Dan wint de angst het van de
159 hoop, de status quo het van de vernieuwing, de hebzucht het van het eerlijk delen. Dat is wat
160 er op het spel staat. Dat is waarom wij moeten winnen. En dat is waarom ik jullie nodig heb.

161

162 (applaus i.xii)

163

164 Als wij winnen... als wij winnen, dan geven wij macht aan nieuwe verbeelding. Dan kunnen
165 wij wissels omzetten, de koers verleggen. En het is niet moeilijk om je voor te stellen hoe dat
166 er dan uitziet. Stel het je eens voor, ik zou bijna zeggen ogen dicht, stel het je eens voor.
167 Geen kolencentrales, maar een Klimaatwet die organisaties en bedrijven gaat helpen om de
168 omslag naar schone energie te maken. Gisteren zetten de wereldleiders hun handtekening
169 onder het Klimaatakkoord van Parijs. Ik beloof jullie dit: ik ga de Klimaatwet met Diederik
170 Samsom aan een meerderheid helpen. Stel je voor, stel je voor, stel je voor: geen verdere
171 flexibilisering op de arbeidsmarkt, maar nieuwe solidariteit die zzp'ers verzekert tegen pech
172 en werknemers een fatsoenlijk inkomen biedt en werkzekerheid. Stel je voor, stel je voor dat
173 we niet meer bezuinigen, omdat de financiële elite dat vraagt, maar investeren in onderwijs
174 en werk omdat mensen dat nodig hebben. Stel het je voor. Stel je voor dat we over tien jaar
175 ons inkomen verdienen in een economie die werkt voor ons allemaal, niet alleen voor
176 frauderende Panama-parasieten en bonus-beluste bankiers. Stel je dat eens voor.

177

178 (applaus i.xiii)

179

180 Stel je dat eens voor. Stel je voor, dat het politieke script niet meer geschreven wordt door de
181 lobbyisten van het grootbedrijf en dat de mythen van het economisme niet meer de
182 argumenten voor de status quo zijn en dat de valse beloften van Mark Rutte en Geert Wilders
183 niet meer de koers bepalen, maar ónze waarden en idealen. Dan kunnen wij de bondgenoten
184 zijn van progressieve en groene ondernemers. Dan kunnen wij de inspiratie zijn voor de
185 vrijwilligers van maatschappelijke organisaties. Dan kunnen wij de verbinding zijn tussen de
186 moslimmoeder en de bouwvakkervader, de onderwijzer en de hoogleraar. Dan kunnen wij
187 stem geven aan al die teleurgestelde progressieve kiezers die het nieuwe idealisme een kans
188 willen geven. Dan kunnen wij het motorblok zijn van een nieuw kabinet. De aanjagers van
189 verandering. Het kompas voor een nieuwe koers.

190

191 (applaus i.xiv)

192

193 Maar dat kan toch helemaal niet. (gelach) Het kan niet. Hoe vaak heb ik dat niet
194 gehoord? Het kan niet. Jij kunt niet studeren, werd gezegd toen ik op het vmbo zat. En
195 hoeveel jongeren krijgen vandaag de dag precies hetzelfde te horen? Dat kan je niet.

196 Als ik opa boos wilde maken, moest ik dat zeggen. Als opa dat tegen mij had gezegd – het
197 kan niet – dan had ik hier niet gestaan. Dan had ik met minder genoegen genomen, als opa
198 geen vertrouwen in mij had gehad. Weet u, er is iets mis als we de talenten van jongeren

199 verspillen. Er gaat iets verkeerd als jongeren hun dromen niet kunnen najagen.
200 Er gaat iets grondig fout als afkomst bepaalt welke opleiding je gaat doen. Daar heb ik
201 namelijk zelf geen genoeg mee genomen en daar mogen wij als samenleving geen
202 genoeg mee nemen. Niets is onmogelijk. Niets is onmogelijk, dat zei opa, als ik wel eens
203 twijfelde, als je maar hard genoeg werkt, dan kan het wél. Als ons onderwijs tegen jongeren
204 zegt, dat kan niet, dan moeten we het onderwijs veranderen. En als de politiek dat tegen
205 jongeren zegt, dan moeten we de politiek veranderen. En als Nederland dat tegen jongeren
206 zegt, dan gaan we Nederland veranderen.

207
208 (applaus i.xv)

209
210 Want Nederland wil dat. Ons land snakt naar verandering. Onze samenleving wil een nieuwe
211 koers. Omdat het beter kan. Omdat het beter moet. Omdat het tijd is voor ons. Omdat het tijd
212 is voor verandering. Dankjulliewel!

213
214 (applaus en gejoel i.xvi)

Bijlage B: transcript meet-up Amsterdam

1 Weet je wat? Als het verkiezingsprogramma uitkomt, laten we dat dan in de Melkweg
2 presenteren en er waren nog meer mensen die daar toen heel enthousiast op reageerden; die
3 zeiden: ja, dat moeten we doen. En toen was er ook iemand zo vriendelijk en die zei tegen
4 mij: weet je, Jesse, de eerste keer dat U2 in Nederland optrad in de jaren 80, was dat in de
5 Melkweg, toen was de zaal nog niet half gevuld. (gelach)

6
7 Wat ben ik blij dat jullie vandaag wel met zovelen zijn gekomen. Pfoeh, dat scheelt. Dat was
8 toen! Nu heeft Bono een brievenbusmaatschappij aan de Heregracht, om het betalen van
9 belasting te ontwijken. Tijden veranderen. We staan hier in een muziektempel. Maar ooit was
10 dit een oude melkfabriek. In '69 gesloten, toen de koelwagen zijn intrede deed. Melk kon
11 over grotere afstanden vervoerd worden, zonder de kans op vervuiling door bacteriën, de
12 melkfabriek hoefde niet langer middenin de stad te staan: dat was vooruitgang. Tijden
13 veranderen. Maar tijden veranderen niet zonder politieke keuzes en daarover wil ik- wil ik
14 vertellen, wil ik vanavond met jullie in gesprek. Over het verschil tussen de koelwagen en
15 Bono. Of het verschil tussen gedeelde vooruitgang en onrechtvaardige globalisering.

16
17 Vanavond is geen thuiswedstrijd. Ik ben geen Amsterdammer, sorry jongens. Ik ben een
18 Brabander, ik zag er een paar staan, heel goed. Ik kom uit Roosendaal en daar ben ik
19 verdomde trots op. En de Westrand dat is mijn wijk, daar ben ik geboren. Dat is ook de wijk
20 waarin mijn moeder is opgegroeid. Zij- zij is van 1966 en de Westrand is in diezelfde tijd
21 gebouwd. Een wijk van portiek- en eengezinswoningen. Fijne huizen. Alleen de dokter en de
22 tandarts hadden een praktijk in ietwat ruimere villa's. Het was geen wijk van rijke mensen,
23 maar ook niet van arme mensen. Leraren van de basisscholen woonden in de wijk. Net als de
24 politieagenten, mensen die bij de douane werkten en de werknemers van Philips, dat toen nog
25 een fabriek in Roosendaal had.

26
27 Het waren de jaren waarin de verbeelding aan de macht was. Een politiek van bouwen en een
28 gedeelde samenleving. Iedereen ging er jaar in, jaar uit op vooruit. Het jaren- waren jaren van
29 optimisme, van gedeelde welvaart. Het waren de jaren van de introductie van de koelwagen.
30 Van vooruitgang voor iedereen. Waarom heeft die gast het nou al vijf minuten over de
31 koelwagen, denk je nu misschien. Waarom die geschiedenis? Nou, ik vertel je deze
32 geschiedenis niet vanwege de nostalgie. Nostalgie is vaak vertekend en te vaak een valse
33 belofte. Het gaat me om het vertrouwen dat hieruit spreekt. Dat vertrouwen zijn we verloren.
34 Dat idee van een gezamenlijke toekomst, van een gemeenschappelijk idealisme, van gedeeld
35 optimisme. Dat is wat elkaar zijn kwijtgeraakt en dat is waar we naar verlagen. Dat is waar
36 we over strijden, voor de Westrand, voor Nederland, maar bovenal voor ons allemaal.

37
38 (applaus ii.i)

39
40 Tijden veranderen. Rond 1980 veranderde de tijd: het economisme werd uitgevonden. There
41 is no alternative, zei Margaret Thatcher. Er is geen alternatief. Het kan niet anders. Dat was
42 haar boodschap. Het kan niet anders. Mark Rutte zegt het nog altijd. Hij gelooft het nog
43 steeds. We moeten bezuinigen, de sociale zekerheid verminderen, belastingen verlagen voor
44 de hoogste inkomens. We moeten vooral bedrijven voorrang blijven geven, boven de rechten
45 van werknemers. En groei vooral voorrang boven de bescherming van natuur en milieu. Mark
46 Rutte blijft het maar zeggen. En herhalen en herhalen. Als we de economie maar geen
47 strobreed in de weg leggen, dan worden we er allemaal beter van.

48

49 Het is een valse belofte gebleken. Kent u de grap van de politicus die geen valse beloftes
50 meer zou doen? Ik ben benieuwd, Mark. Al dertig jaar. Al dertig jaar wordt het verschil
51 tussen arm en rijk groter. De lonen aan de top stijgen, terwijl lage en middeninkomens
52 achterblijven. In Nederland leven vierhonderdduizend kinderen in armoede. Kunnen niet naar
53 verjaardagsfeestjes, omdat hun ouders geen cadeautje kunnen kopen. Al dertig jaar horen we
54 dat we ons moeten neerleggen bij de wetten van de markt. En de tucht van de internationale
55 concurrentie. Al dertig jaar horen we dat het niet anders kan. Dat klopt niet, het deugt niet en
56 bovenal: dat mogen we niet meer accepteren.

57
58 (applaus ii.ii)

59
60 Tijden veranderen zei ik. Maar ze veranderen niet vanzelf. Het economisme ja, dat
61 veranderde de tijd. Het economisme was een politieke keuze en het economisme heeft mijn
62 wijk veranderd. De huizen zijn hetzelfde gebleven. Er zijn weinig nieuwe woningen
63 gebouwd. En voor veel ramen hangen rolluiken. De werkeloosheid is hoog en er is armoede.
64 Stille armoede vaak, vooral ouderen willen niet toegeven dat ze niet kunnen rond kunnen
65 komen van hun kleine inkomen. Stel het je eens voor: de schaamte. Die verloren trots. Op de
66 fiets naar de voedselbank.

67
68 De Westranders balen ervan dat speculanten huizen opkopen en steeds tijdelijk
69 onderverhuren aan Poolse arbeiders. Zes volwassen mannen in één huis. Vind je het gek dat
70 dat overlast geeft. Maar ze zijn niet boos op Polen. Ze zijn boos op verhuurders, die snel geld
71 willen verdienen. Het is hún wijk. Niet de wijk van de speculanten. En het is alsof ze hun
72 wijk kwijtraken. En ik snap de frustratie. Ik zie de achterdocht die ontstaat. Naar de ander, en
73 naar de politiek. En toch, als je de moeite neemt om heel even door te gaan, als je de moeite
74 neemt om drie vragen extra te stellen, dan zijn het dezelfde mensen die empathie tonen met
75 vluchtelingen. Die plaatst de gemeente nu eenmaal in wijken als de Westrand, want daar zijn
76 woningen goedkoop en ruim genoeg om een gezin in onder te brengen.

77
78 Het is niet gemakkelijk. En toch zijn er mensen die helpen, met taallessen, huisbezoeken,
79 huisraad. Dat doe je nu eenmaal. Dat is je plicht. Dat spreekt vanzelf. Ik zag het voor mijn
80 ogen geboren- gebeuren, onlangs. Ik was weer terug in mijn oude wijk, niet op
81 familiebezoek, maar praten met buurtbewoners, sommige van hen ken ik al mijn hele leven.
82 En we gingen praten over de wijk, want ik wilde weten hoe staat er nu precies voor. En
83 voordat ik het wist kwam het verhaal op- op een man, een arbeidsongeschikte man die was
84 gescheiden en drie kinderen had en zijn kinderen konden niet meer bij hem slapen, want hij
85 had geen bedden, zo praktisch was het.

86
87 En binnen no time ging het gesprek niet meer over de wijk in abstracte zin. Het gesprek ging
88 over hoe zij samen een bed konden regelen. Er was nog een mevrouw die had nog zo'n oud
89 onderschuifbed en weer een ander had nog een matrasje over, zou dat geschikt zijn? Als je
90 mij nou zou vragen: Waar kwam die man vandaan? Waarin geloofde hij? Ik heb geen idee.
91 De afkomst en de geschiedenis van deze man deden er niet toe. Hij moest geholpen. Dat is
92 empathie. Dat is de Westrand. Dat is Nederland en dat is waarom ik geloof dat we Nederland
93 kunnen veranderen.

94
95 (applaus ii.iii)

96
97 Zo eenvoudig is gemeenschapszin. En toch voelen veel mensen zich in de steek gelaten. Ze
98 wantrouwen de politiek. Zo'n een op de vijf mensen in de Westrand stemt op de PVV. Mijn

99 wijk. Een op de vijf. Ik weiger te geloven dat ze allemaal alle standpunten van Wilders delen,
100 maar ik weet wel dat hun gevoel terecht is. Ze hebben gelijk. Ze zijn in de steek gelaten. In
101 de Westrand zie je de gevolgen van globalisering en toenemende ongelijkheid. Bewoners
102 hebben niet geprofiteerd van economische globalisering. Ze hebben wel de wereld in hun
103 wijk gekregen. Ze zijn het economisme beu.

104
105 En politici zeggen dat we als samenleving verdeeld zijn, maar ik geloof er geen zak van. Diep
106 van binnen zijn we allemaal empathisch. Trekken we ons allemaal het lot van de ander aan.
107 Diep van binnen weten we allemaal dat we sterfelijk zijn. Diep van binnen dromen we
108 allemaal van een betere toekomst voor al onze kinderen. En daarom moeten we de politiek
109 veranderen. En dat gaan wij samen doen. Wij gaan samen een beweging vormen die groter en
110 sterker is dan welke tegenstelling dan ook. En dat is hard nodig, want te veel politici doen ons
111 geloven dat we verdeeld zijn. Te veel politici willen ons doen geloven dat het niet anders kan.
112 En te veel politici willen ons doen geloven dat er geen alternatief is. Dat is niet waar. We
113 weten dat het niet waar is en op vijftien maart volgend jaar gaan we bewijzen dat het niet
114 waar is.

115
116 (gejoel en applaus ii.iv)

117
118 Vandaag presenteren wij ons verkiezingsprogramma en ik ben trots op al het werk dat is
119 verricht. Dankjewel Frits, Bas, Margreet, Rens, Jasper, Marjolein, Hugo, Marijn, Richard,
120 Dorit, Bart, Mirjam, Laura en al die andere mensen die hebben bijgedragen. Dankjulliewel!

121
122 (applaus ii.v)

123
124 Jullie hebben fantastisch werk geleverd. En dit programma is één groot aanvalsplan om de
125 ongelijkheid en tegenstellingen in Nederland aan te pakken, want dit is wat we gaan doen.
126 We schaffen het eigen risico in de zorg af.

127
128 (applaus ii.vi)

129
130 We voeren een Pikettybelasting in.

131
132 (applaus ii.vii)

133
134 We sluiten alle kolencentrales.

135
136 (gejoel, gefluit en applaus ii.viii)

137
138 En we- hehehehe- en we voeren een moderne vorm van de middenschool in. Dát is wat wij
139 gaan doen!

140
141 (applaus ii.ix)

142
143 Dat is wat wij gaan doen, want dit is wat we willen. We gaan welvaart samen maken en
144 eerlijk delen. We krijgen het meest ambitieuze klimaatbeleid ooit. We gaan ervoor zorgen dat
145 kinderen hun dromen kunnen najagen.

146
147 (applaus ii.x)

148

149 En we gaan weer voor elkaar zorgen. Vrienden, het is tijd voor verandering. We veranderen
150 de belastingpolitiek. Vermogens eerlijk belasten en de belastingen voor lage en
151 middeninkomens verlagen. En de wetten veranderen om belastingontwijking te stoppen.
152 Bono, mocht je kijken vanavond (gelach), je weet het nooit, jouw brievenbusmaatschappij
153 aan de Heregracht gaan we sluiten.

154
155 (applaus ii.xi)

156
157 We veranderen de economie. Geen loonmatiging, maar loonstijging. Niet bezuinigen, maar
158 investeren. Geen vieze kolencentrales. Geen lege hoofdkantoren. Geen schimmige
159 brievenbusmaatschappijen, maar een groene economie met echte werkgelegenheid voor
160 iedereen.

161
162 (applaus ii.xii)

163
164 En natuurlijk veranderen we het onderwijs: ik zie een moderne middenschool voor me, waar
165 kinderen samen in de klas zitten en pas later doorstromen naar hun eigen niveau. Zo
166 bestrijden en voorkomen we achterstanden. Zo kunnen alle kinderen hun talenten
167 ontwikkelen. Hun dromen najagen en het beste uit zichzelf halen. We veranderen Nederland.
168 We gaan weer voor elkaar zorgen.

169
170 Op papier leek het zo mooi. We laten mensen nadenken over de kosten van de zorg. We
171 introduceerden het eigen risico, maar steeds meer mensen, ook in mijn eigen omgeving,
172 mijden noodzakelijke zorg, waar voor mij de uiteindelijke beslissing viel, waarom ik vond
173 dat we in ons programma afscheid moesten nemen van het eigen risico, was toen deze zomer
174 een dierbare vriendin van de fiets kletterde en me vertelde dat ze niet naar de dokter ging en
175 daar kwam ik met m'n rationele geouwehoer dat de huisarts toch niet binnen het eigen risico
176 viel. Maar daarop werd al snel gezegd: maar wat als ik word doorverwezen? Wat als ik naar
177 een specialist moet of een foto moet worden gemaakt? Dan moet ik wel betalen en dat kan ik
178 niet betalen. Ik weet zeker dat jullie deze verhalen ook kennen en misschien heb je het zelf
179 wel eens meegemaakt. Mensen begrijpen niet dat ze zelf moeten bijbetalen voor de zorg die
180 de huisarts noodzakelijk vindt. En ik zeg op mijn beurt: ziek zijn is geen eigen risico.

181
182 (applaus ii.xiii)

183
184 Het eigen risico schaffen we dus af. Dit vrienden, dit is ons antwoord op ál die mensen die
185 zeggen dat er geen alternatief is. Dit is onze agenda voor Nederland. Wij hebben de agenda
186 voor verandering en samen, samen zijn wij het alternatief voor Rutte en Wilders.

187
188 (gejoel en applaus ii.xiv)

189
190 Geen thuiswedstrijd, maar ik voel hier als een warm bad. Hier, hartje Amsterdam, de
191 Melkweg, en ik vertel jullie over Roosendaal. Ik ben een politicus voor de ouderen in de
192 Westrand die van een mooie, welverdiende oude dag genieten. En voor jongeren die de
193 wereld willen bestormen. Ik vergeet nooit waar ik zelf vandaan kom. Ik kom vandaag naar
194 Amsterdam met deze boodschap: we hebben elkaar nodig. Een eerlijke samenleving maken
195 we samen, kunnen we alleen maken als hoogopgeleide bevoorrechte mensen en dat is de
196 loodgieter uit de Westrand of een jonge gast uit de Schilderswijk, de gepensioneerde uit
197 Venlo, als we ons allemaal realiseren, ieder voor zich, dat we elkaar nodig hebben. Om
198 samen te leven, om samen welvaart te maken, om samen trots te kunnen zijn op dit land en

199 dat weten we allemaal. Daar ben ik van overtuigd, want empathie zit diep in ons allemaal. En
200 het is tijd dat we politiek gaan bedrijven met dat besef, met het besef dat het beter kan: voor
201 de Westrand, voor Nederland, maar bovenal: beter voor elkaar!

202
203 (applaus ii.xv)

204
205 Ik dacht op zo'n avond in de Melkweg is er vast ook wel ruimte voor een stukje poëzie.
206 Zuster Immaculata, die al vierendertig jaar verlamde oude mensen wast, in bed verschoont en
207 eten voert zal nooit haar naam vermeld zien. Maar elke ongewassen aap die met een bord: dat
208 hij voor dit of tegen dat is, het verkeer verspert, ziet 's avonds reeds zijn smoel op de tv. Toch
209 goed dat er een god is. En de kenners onder u weten dat deze linkse jongen, hier Reve
210 geciteerd, heel veel gekker moet het niet worden, zou je bijna willen zeggen, maar toch doe
211 ik het. Want het volgende wil ik zeggen: deze campagne gaat over wat mensen bindt, over
212 empathie dat in ons allemaal zit en wat door het economisme is vergeten. Over empathie dat
213 genegeerd wordt, of zoals Reve het zou zeggen, de ongewassen apen die vrees en
214 tegenstellingen aanwakkeren. Stel je ouderen in de Westrand voor: ze hebben hun leven lang
215 hard gewerkt. Onze samenleving opgebouwd. Ons opgevoed. Zij zorgen voor hun naasten en
216 hun burens, maar zullen nooit hun naam vermeld zien staan. Empathie, gaat over zorg voor
217 elkaar, over weer durven dromen van de toekomst. Samen, ongeacht je leeftijd, of je afkomst.

218
219 Vrienden, tijden veranderen. Maar tijden veranderen niet vanzelf. Wij gaan de tijd
220 veranderen. Deze campagne gaat niet om een tweestrijd tussen Rutte en Wilders. Ze lijken
221 meer op elkaar dan ons lief is. Een schijngevecht. Deze campagne gaat erom dat wij Rutte en
222 Wilders verslaan, want als Rutte hebzucht stimuleert, vertrouwen wij op empathie. En als
223 Wilders verdeeldheid zaait, gaan wij samenwerken en als zij vrees aanwakkeren, dan
224 vertrouwen wij op hoop. Dát is waar Nederland naar verlangt vrienden, dat is waar wij voor
225 staan. Dat is precies de reden en geen enkele andere, waarom wij op 15 maart volgend jaar de
226 verkiezingen gaan winnen. Dankjulliewel!

227
228 (gejoel en applaus ii.xvi)

Bijlage C: transcript meet-up Eindhoven

1 Een sociale stad, een stad die de zorg voor ouderen vernieuwt en verbetert. Een stad die, niet
2 geheel toevallig volgens mij, wordt bestuurd door een college van progressieve partijen.
3 GroenLinks, SP, Partij van de Arbeid en D66. Wij gaan Eindhoven veranderen zeiden
4 bestuurders, bedrijven, universiteiten, ondernemers en werknemers gezamenlijk. En dat
5 hebben ze gedaan. Dat wat de generaties voor hen hadden opgebouwd, hebben ze zelf
6 veranderd. En dat is wat ik hoop nu. Het laat zien dat verandering binnen handbereik ligt. En
7 deze prestaties maken mij als Nederlander, als progressief politicus en zeker als Brabander
8 trots als een pauw.

9

10 (applaus iii.i)

11

12 Vanavond wil ik met jullie in gesprek. Over onze ambitie om deze verkiezingen te winnen.
13 En onze ambitie om progressieve machtsvorming in Nederland mogelijk te maken. In mijn
14 boek: wie heeft het gelezen? Heel goed, heel goed. Over twee weken komt er een nieuw
15 boek, dus begin daar maar aan eh, in mijn boek De mythe van het economisme haal ik een
16 voorbeeld aan uit The West Wing. Zijn er West Wingfans in de zaal? Ja, ja, de beste serie
17 ooit gemaakt. Het gaat ehm, daar wordt aan een presidentskandidaat ehm, wordt gevraagd
18 waarom hij president wil worden en hij moet het antwoord schuldig blijven, hij weet het niet
19 precies en zijn tegenstanders die lachen in hun vuistje. Haha, yes hij weet het niet. Top, de
20 million-dollar question is gesteld en hij heeft geen antwoord. Totdat een van de adviseurs van
21 zijn tegenstanders denkt, maar hé, wacht eens even: heeft onze kandidaat wel een antwoord
22 op de vraag waarom wil ik president worden?

23

24 En dit is fictie, maar we kennen het ook uit de realiteit. Uit de Woutertapes, een documentaire
25 uit 2006 over PvdA-leider Wouter Bos. Zijn adviseurs vragen hem daar: Wouter, waarom wil
26 je premier van Nederland worden? En dan zegt hij: ehm, ja, de wereld een beetje beter
27 maken. Hij vervolgt dan met een: nee, nee nee, dat werkt ook niet. En ik kies dit fragment en
28 ik praat er vanavond over, omdat het typerend is en exemplarisch voor de linkse politiek van
29 de afgelopen jaren. Waarom wilden linkse en progressieve partijen de afgelopen dertig jaar
30 de verkiezingen winnen? Waarom wilden ze deelnemen aan de regering? Simpel: om het
31 beleid een klein beetje minder rechts te maken, maar vrienden: dat is geen ambitie, dat is
32 politieke armoede! Daar gaan we af-mee afrekenen.

33

34 (applaus iii.ii)

35

36 Niet meer dan de scherpe kantjes proberen bij te vijlen van rechts economisch beleid, van
37 VVD-beleid. Links is veel te lang sorry-links geweest. Sorry, we doen ons best – meer
38 kunnen we niet doen. Het was D66-minister Brinkhorst die ruim tien jaar geleden het besluit
39 nam voor nieuwe kolencentrales. Sorry. Duurzaamheid is belangrijk, maar ons bedrijfsleven
40 wil kolencentrales. En het was PvdA-minister van Verkeer en Waterstaat Tineke Netelenbos
41 die in het tweede Paarse kabinet Schiphol ruim baan gaf. Betonspook Netelenbos, zo noemt
42 mijn opa haar, toen hij met zijn stichting Keerpunt een boom plantte in het Bulderbos. Verzet
43 tegen de aanleg van de vijfde baan van Schiphol.

44

45 En het was in diezelfde jaren 90, de flexwet van PvdA-minister Ad Melkert, die de
46 flexibilisering van de arbeidsmarkt mogelijk maakte, want daar vroeg het bedrijfsleven om.
47 Natuurlijk heeft minister Asscher in de huidige paarse kabinetten zijn best gedaan om
48 doorgeslagen flexibilisering te keren, maar het is niet gelukt. En natuurlijk heeft de PvdA

49 goede ideeën over de arbeidsmarkt. Natuurlijk heeft D66 goede ideeën over duurzaamheid,
50 en innovatie. Maar als ze echt alleen willen proberen het rechtse beleid van de VVD een
51 beetje minder erg te maken, dan zal verandering er nooit komen, want wie rechts aan een
52 meerderheid helpt, wordt zelf besmet met het economisme. Regeren met de liberalen blijft
53 voor niemand zonder gevolgen. Je krijgt er de paarse koorts van, he, uitslag, ik zou het bijna
54 de paarse ziekte willen noemen.

55
56 En de gerechtvaardigde vraag is: waarom wil- waarom wil hij dan verkiezingen winnen?
57 Waarom wil ik verkiezingen winnen? Wel, omdat ik geloof in een empathische samenleving.
58 Omdat ik geloof in een eerlijke economie. Omdat het economisme het individualisme en het
59 egoïsme heeft gestimuleerd en onze samenleving langzaam, maar zeker uit elkaar drijft.
60 Omdat het onderwijs en de zorg geen koekjesfabrieken zijn. En wij de zorg en het onderwijs
61 terug willen geven aan professionals, ouders, kinderen en patiënten. Omdat het economisme
62 de ongelijkheid heeft doen toenemen. Omdat alleen het laten groeien van de economie niet
63 voldoende is. Om welvaart eerlijk te delen.

64
65 De rechtse dictatuur van het economisch beleid heeft ons nieuwe dogma's gebracht,
66 bijvoorbeeld het idee dat de Nederlandse economie groeit vanwege Schiphol, de Rotterdamse
67 haven of de Zuidas. Een mainport van belastingontwijking. En deze mainports zijn een ongel-
68 mainport is een woord trouwens wat helemaal niet bestaat dat is ooit bedacht door allerlei
69 slimme lobbyisten van het grote bedrijfsleven om veel geld uit het eh- van de overheid los te
70 trekken. En heel erg voor de markt en de overheid moet vooral voor ze betalen. Maar deze
71 mainports zijn een ongelukkige combinatie van wat ik noem betonsocialisme en
72 marktliberalisme uit de vroege paarse jaren. Het is economisme van meer auto's, meer
73 schepen, meer vliegtuigen en meer financiële vehikels. Van meer kolen, meer gas, meer olie
74 en meer gebakken lucht. Vooral gebakken lucht. Het is een economische verliesstrategie door
75 ongeclausuleerd te blijven investeren in deze mainports. Het is dom, vies en vooral
76 ouderwets.

77
78 (enkele mensen applaudisseren ii.iv)

79
80 Sorry, ik werd totaal afgeleid door iemand die ik al heel lang niet heb gezien en die achter in
81 de zaal zit, hé Tom. Tom kan veel harder fietsen dan ik, dat is minder leuk. We hebben
82 slimme groei nodig, meer innovatie en creativiteit, die nieuwe werkgelegenheid oplevert.
83 Duurzame welvaart, zoals hier in Eindhoven. Ik vind het dan werkelijk ook bizar en ook
84 onbegrijpelijk dat het kabinet niet wil bijdragen aan de verdere ontwikkeling van de
85 brainportregio. Investeren in Nederland en dus ook hier moet een van de prioriteiten worden
86 van een nieuw progressief kabinet. Het was de Europese intellectueel, Tony Judt, die het
87 fantastisch zei. Hij zei het over de managers van de sociaal-democratie, zo noemde die ze.
88 Omdat zij geloven dat je weinig kunt doen, doen ze weinig. Laat dat op je inwerken: omdat
89 zij geloven dat je weinig kunt doen, doen ze weinig.

90
91 Vrienden, dit is precies de mentaliteit van linkse politiek van de afgelopen jaren waarmee wij
92 gaan breken. Want als je Nederland wil veranderen, dan kan je niet anders. En ik weet zeker:
93 we zijn met velen en daarbij komt, wij zijn niet de enige progressieve partij. GroenLinks,
94 Partij van de Arbeid, SP en D66, wij als progressieve partijen hebben allemaal ons
95 verkiezingsprogramma gepresenteerd. De Partij van de Arbeid trouwens precies nu. En
96 natuurlijk zijn er verschillen, maar de overeenkomsten zijn er ook. En veel belangrijker: die
97 overeenkomsten zijn principieel. We willen allemaal de ongelijkheid terugdringen, we willen

98 allemaal de kansen van kinderen vergroten, de marktwerking in de zorg terugdringen, de
99 economie vergroenen en de doorgeslagen flexibilisering van de arbeidsmarkt stoppen.

100

101 En ik heb altijd gezegd en ik blijf het zeggen: het economisme bestrijden kunnen we niet
102 alleen en daarom doe ik vanavond een oproep, een belangrijke oproep, tot progressieve
103 samenwerking. We houden ons vast aan onze progressieve principes. Voor vijftien maart en
104 nog veel belangrijker, na vijftien maart. En ik vraag mijn collega's vanavond: van de Partij
105 van de Arbeid, SP en D66 om dezelfde belofte te doen. Progressieve samenwerking gaat niet
106 om kopjes koffie of gezamenlijke manifesten vooraf. Het woord is eerst aan de kiezer, maar
107 na de verkiezingen moeten we samenwerken. Dan gaat progressieve samenwerking over
108 standvastigheid. Na de verkiezingen alle vier vasthouden aan onze gedeelde principes, dan
109 kunnen we een machtsblok vormen en dan maakt niet rechts, maar maken we samen de
110 economische agenda van ons land. Daar kan geen enkele coalitie om ons heen, dan gaan we
111 Nederland veranderen. Want zonder een progressieve partij en knoop ook dat in je oren en
112 besef het goed: zonder progressieve partij kan de VVD helemaal niet regeren. Maar wij
113 kunnen zonder de VVD het hart van een nieuw kabinet vormen. Dan kunnen onze principes
114 de basis vormen voor een nieuw regeerakkoord.

115

116 (applaus en gefluit iii.v)

117

118 Een pleidooi- een pleidooi voor progressieve samenwerking. Het moet ook tussen de oren
119 van ons allemaal zitten. Niet alleen als je Groenlinkser bent, maar juist als je bij die andere
120 partijen hoort. Besef je dat links in de peilingen misschien geen meerderheid heeft, maar
121 rechts ook niet. En dat het CDA met schade en schande heeft geleerd dat je principes niet
122 opzij kan zetten. Zij zullen nooit meer met de PVV regeren, nooit. De PVV komt in geen
123 enkel kabinet. Hehehe. En daar werken ze- en daar werken ze zelf hard aan. En daarom krijgt
124 rechts in dit land nooit een meerderheid. Onthoud daarom: Rutte heeft ons nodig, maar wij
125 hem niet. Als we samen het hart vormen, dan vragen we het CDA en de ChristenUnie om
126 mee te doen, partijen die gemeenschapszin en het groene rentmeesterschap met ons delen,
127 dan maken we een programma van duurzame en eerlijke economische welvaart. Dan voeren
128 we de klimaatwet in, dan hervormen we dat hele mainportbeleid. Dan investeren we in
129 onderwijs en verminderen we de marktwerking in de zorg. En we pakken de ongelijkheid
130 aan.

131

132 (applaus iii.vi)

133

134 Vrienden. Vrienden, ik heb het vaak gezegd en ik ga het nog heel vaak zeggen: het is tijd
135 voor verandering. Het is tijd voor nieuwe, slimme, progressieve economische politiek, maar
136 vooral: het is tijd om te stoppen met sorry-links. Geen sorry, maar progressieve
137 machtsvorming, zodat we van 2017 een progressief keerpunt gaan maken. Dankjulliewel en
138 ik kijk uit naar het gesprek met jullie.

139

140 (applaus iii.vii)

Bijlage D: transcript partijcongres Utrecht

1 Het is er vandaag veel over gegaan, ook hier op het podium, in de zaal. Het gaat over het- het
2 rechts populisme, wat om zich heen grijpt en iedereen die zich daar zorgen over maakt. Maar
3 wat ik hier eigenlijk over zou willen zeggen is: Vind je het gek dat het populisme groeit?
4 Vind je het gek? De afgelopen tijd heb ik de moeite genomen om te spreken met afgehaakte
5 linkse kiezers. Mensen die in 1998 overtuigde sociaaldemocraten waren, vol overtuiging op
6 Wim Kok stemden, maar in 2002 stemden ze plotseling op 'ons Pim', zoals ze hem noemen.
7 En in 2006 werd dat Geert en nu stemmen ze daar nog steeds op of nog erger: soms helemaal
8 niet meer.

9
10 En als je de moeite neemt om eens wat langer door te praten; geen te heftig politiek debat,
11 maar gewoon door te praten waarover mensen zich zorgen maken, dan zijn die zorgen
12 eigenlijk totaal begrijpbaar. Mensen vertellen mij dat hun kinderen die eigenlijk dolgraag op
13 zichzelf zouden willen gaan wonen al vijf jaar op de wachtlijst staan voor een nieuwe
14 woning, maar niet aan de beurt komen. Mensen vertellen over hun ouders die ze liefhebben,
15 maar die zorg nodig hebben en die niet goed krijgen in de verzorgingstehuizen waar ze nu
16 zitten. Omdat ze te lijden hebben onder de dictatuur van een stopwatch. En soms krijgen hun
17 ouders helemaal niet de zorg die ze zouden moeten hebben. En ja, mensen maken zich zorgen
18 over hun inkomen. Het leven is duurder geworden, wordt me dan verteld. En er wordt altijd
19 aan toegevoegd: sinds de invoering van de euro. Maar mijn inkomen is daar niet op
20 vooruitgegaan.

21
22 Mensen hebben gelijk. Als ze willen dat deze problemen door Den Haag worden aangepakt.
23 Maar in één ding hebben ze niet gelijk. In wiens schuld dit is. Want als je je werkelijk zorgen
24 maakt dat jouw kind geen woning kan vinden, is dat dan de schuld van vluchtelingen of is dat
25 dan de schuld van paarse partijen in de jaren 90 die de woningbouw hebben geprivatiseerd en
26 te weinig woningen hebben gebouwd?

27
28 (applaus en gejoel iv.i)

29
30 En als je je terecht zorgen maakt over jouw ouders die niet de zorg krijgen die zij verdienen,
31 is dat dan de schuld van de religie, van de islam, of is dat de schuld van de doorgeschoten
32 marktwerking in de zorg?

33
34 (applaus en gejoel iv.ii)

35
36 En als jouw inkomen de afgelopen jaren niet is gestegen, maar de kosten van jouw leven wel,
37 komt dat dan door Marokkanen bij jou in de buurt, of komt dat doordat sinds 1982 de hele
38 politiek de nadruk heeft gelegd op loonmatiging?

39
40 (applaus iv.iii)

41
42 Weet wie je echte vijand is en weet ook wie je echte bondgenoot is. Leg je focus daar waar
43 die moet zijn, laat je niet afleiden, want al deze problemen, die vragen niet om zondebokken,
44 die vragen om oplossingen.

45
46 (applaus iv.iv)

47

48 De opkomst van het populisme – je kunt niet eens meer spreken van opkomst, het feit dat het
49 steeds groter wordt... Dat heeft ook een omgekeerd effect. Het is al heel vaak gezegd,
50 Marjolein zei het vandaag mooi, toen ze op het podium stond. En ik ga het keihard herhalen.
51 Steeds meer mensen komen in verzet. De dag na de verkiezing van Trump meldden uit het
52 niets 150 mensen zich aan om vrijwilliger te worden. Achthonderd mensen de afgelopen
53 maand zeiden: wij worden lid van GroenLinks, duizenden mensen hebben zich via internet
54 bij onze beweging aangesloten.

55
56 (applaus iv.v)

57
58 Dat is wat er ook gebeurt. En als ik op straat loop, dat doe ik wel eens, vooral als ik ehm een-
59 Ik heb in Den Haag mijn favoriete toko. Ik zeg niet waar, want anders wordt het er veel te
60 druk, maar ze hebben echt superlekker eten en ik probeer er tussen de middag altijd mijn
61 lunch te- te halen. Als ik ernaartoe loop, dan word ik vaak aangesproken en dan wordt er
62 gezegd: Goed bezig jongen, pak die Wilders aan. Laat hem er niet mee weggemen. En ik
63 beloof ze dat we dat zullen blijven doen, want er moet iemand zijn die tegen hem opstaat.

64
65 (applaus iv.vi)

66
67 Maar uiteindelijk, uiteindelijk zijn populistten slechts het symptoom. De echte ziekte die we
68 moeten genezen is het economisme. Daar moeten we mee breken. We moeten ons niet laten
69 leiden door de wereld van het geld, maar door de wereld van onze idealen. En dat is wat
70 GroenLinks doet. Wij zorgen ervoor dat solidariteit in de 21e eeuw weer betekenis krijgt. We
71 dichten de kloof tussen arm en rijk. Wij maken weer duidelijk dat als je een keer geen werk
72 hebt, je baan bent verloren of in een uitkering zit, dat dat niet je eigen schuld is, maar dat je
73 de zorg van de samenleving verdient.

74
75 (applaus iv.vii)

76
77 En solidariteit betekent ook dat we belastingontwijking aanpakken, dat we niet langer pikken
78 dat grote multinationals in dit land geen belasting betalen. Laat ik me rechtstreeks tot de
79 CEO's richten, laat ik me rechtstreeks tot de CEO's richten van alle grote bedrijven in de
80 wereld. Vrienden, als jullie naar Nederland willen komen, alleen om belasting te ontwijken,
81 dan zijn jullie hier niet welkom en als wij in het kabinet komen, dan sturen we jullie het land
82 uit.

83
84 (applaus iv.viii)

85
86 GroenLinks zorgt ervoor dat in dit land niet alleen de waarde van geld telt, maar ook de
87 waarde van natuur. In de Nederlandse duinen, daar bouw je niet. En schone lucht is
88 onbetaalbaar. En een dierenleven telt.

89
90 (applaus iv.ix)

91
92 En de zorg is geen markt. Dat hebben jullie vanochtend bij het verkiezingsprogramma ook
93 weer laten zien. Bezuinigen op de zorg- bezuinigen op de zorg, dat lijkt wel het- het nieuwe
94 heilige huisje geworden in Den Haag. Als we niet bezuinigen op de zorg, dan zou onze
95 samenleving failliet gaan is het verhaal. De zorgkosten stijgen te hard. Ik heb beloofd niet te
96 gaan nerden vanavond op dit podium, maar ik ga er toch iets over zeggen. Als we kijken naar
97 de kosten van de zorg, dan stijgen ze voor een belangrijk deel, omdat er steeds meer oude

98 mensen in onze samenleving bij komen. Is dat een probleem? Nee! Dit zijn de mensen die
99 voor ons hebben gezorgd, toen wij jong waren. En als je ouder wordt en je hebt zorg nodig en
100 er komen gebreken, dan zorgen wij als samenleving voor jou. Dan bezuinigen we niet op de
101 zorg aan ouderen.

102
103 (applaus iv.x)

104
105 En dwars, mijn lieve vrienden van dwars.

106
107 (gejoel en applaus iv.xi)

108
109 Dat was een makkelijk applaus. (gelach)

110
111 *Iemand uit het publiek:* Het is een valsstrik! (gelach)

112
113 Dat klopt, want ik ga iets onaardigs zeggen. Ik ben blij dat jullie amendement over het eigen
114 risico niet is aangenomen. Ziekte is geen eigen risico en daarom schaffen wij dat in
115 Nederland af en iedereen die vertelt dat je dat niet zou kunnen betalen, die draait je een rad
116 voor ogen. Dat kunnen we wel!

117
118 (applaus iv.xii)

119
120 Het is tijd in Nederland voor een nieuwe heilige drie-eenheid: duurzaamheid, gelijkheid,
121 empathie. Er was 'ns, er was 'ns een man, er was 'ns een man en die leefde in de wolken. En
122 die man had het mooiste, prachtigste, meest unieke schilderij in de hele wereld en iedere dag
123 kwamen er mensen langs om naar dat schilderij te kijken. En ze namen altijd iets lekkers
124 mee, chocola, dadels, koekjes, koffie, als die geluk had whisky en die man was gelukkig, ze
125 keken samen- (gekraak) Ik krijg een regieaanwijzing van de nieuwe fractie, dankjewel.
126 (gelach) Heel goed. Dit belooft wat. En iedere dag keek die met die mensen naar zijn mooie
127 schilderij. En ze deelden wat ze zagen. En iedere keer zat er wel weer iets nieuws in. En het
128 maakte hem gelukkig. Totdat er op een dag een man langskwam, die zei: wauw, dit is niet
129 alleen het allermooiste schilderij van de wereld, dit is ook het meest kostbare wat ik ooit heb
130 gezien. Waarom laat je hier mensen naar kijken? Straks wordt het gestolen, gaat het kapot,
131 doe het niet! En de man bouwde een kluis groot als deze zaal, zette d'r zo'n slot op en hij
132 stopte het weg. En nog steeds kwamen er iedere dag mensen die vroegen of ze naar het
133 schilderij mochten kijken. Nee, dat kan niet. Hij deed het niet. En hij was gelukkig man. Hij
134 was niet alleen de bezitter van het mooiste schilderij van de wereld, hij was nu ook plots de
135 rijkste man. Maar na één, twee, drie dagen voelde hij een leegte, hij kon zijn rijkdom niet
136 meer delen met anderen. Het maakte hem verdrietig, ongelukkig. Het is het verhaaltje wat
137 mij- mij ooit is verteld. En de crux is: als je je laat leiden door angst, als je je laat leiden
138 doordat je bang bent om te verliezen wat je hebt, als je je laat leiden door de angst om te
139 delen, dan verlies je zoveel meer dan je lief is. En dat is wat we weer moeten beseffen. Niet
140 handelen uit angst. Ja, er zijn tal van bedreigingen in de wereld, tal. Daar zou ik de hele
141 middag met jullie kunnen vullen. Maar we hebben ook oplossingen. Geef ons morgen de
142 sleutel van het Ministerie van Duurzaamheid en we beginnen overmorgen met het bouwen
143 van meer windmolens, meer zonnepanelen aanleggen, wij worden weer koploper in het
144 aanpakken van klimaatverandering, wereldwijd.

145
146 (applaus en gejoel iv.xiii)

147

148 En geef ons morgen de sleutel van het Ministerie van Financiën en overmorgen beginnen wij
149 met het aanpakken van de kloof tussen arm en rijk en ervoor zorgen dat ongelijkheid niet
150 meer voorkomt in Nederland.

151
152 (applaus iv.xiv)

153
154 En geef mij morgen het sleuteltje van het Ministerie van Algemene Zaken en we zorgen
155 ervoor dat overmorgen dit land een empathisch land is, dus waarin we niet naar elkaar
156 schreeuwen, maar naar elkaar luisteren waarin we wit en zwart niet tegenover elkaar opzetten
157 en hoog- en laagopgeleid, waarin we samen werken aan onze idealen.

158
159 (applaus en gefluit iv.xv)

160
161 Hadden we voor alles maar een oplossing. Als je- als je mij morgen de sleutel van het
162 Ministerie van Buitenlandse Zaken zou geven, dan zou ik niet weten wat ik zou moeten doen
163 aan de situatie in Syrië. Wat daar de afgelopen vijf jaar is gebeurd, wat daar deze week is
164 gebeurd, mensen die standrechtelijk worden geëxecuteerd, het maakt me stil. (pauze van 36
165 seconden) Het maakt mij stil en het maakt ons allemaal stil. En we hebben niks gezegd, ik
166 heb niks gezegd, ik zou niet weten wat ik erover zou moeten zeggen. Maar ik weet zeker dat
167 we op dit moment allemaal dezelfde verschrikkelijke beelden in ons hoofd hebben. Dat we
168 allemaal hetzelfde zien en dat is empathie. In de stilte van zojuist, hebben we misschien wel
169 het meeste gezegd van het hele congres. We delen met elkaar dat we niet accepteren, nooit
170 accepteren dat wat in Syrië gebeurt, normaal is en dat, in die stilte, dat is waar uiteindelijk de
171 oplossing begint.

172
173 (applaus, publiek gaat staan iv.xvi)

174
175 We zijn er nog niet jongens. We zijn er nog niet. In stilte kan de oplossing beginnen en
176 oplossingen hebben we keihard nodig. Dit land snakt naar verandering en ik weet één ding
177 zeker: als Rutte en Wilders vijftien maart de verkiezingen winnen, dan verliest Nederland.
178 Maar ik weet ook zeker: wij gaan Rutte en Wilders verslaan! We gaan ze verslaan op vijftien
179 maart en we gaan ze tegenhouden in de formatie.

180
181 (applaus, gejoel en gefluit iv.xvii)

182
183 En het is nodiger dan ooit en daarom richt ik mij ook rechtstreeks tot mijn linkse en
184 progressieve vrienden in de Kamer. Toon de cojones na deze verkiezingen om elkaar vast te
185 houden. Toon de cojones om bij elkaar te blijven, om rechts niet aan een meerderheid te
186 helpen en aan mijn christelijke vrienden in deze Kamer zeg ik: durf ook naar links te kijken.
187 En als we dat doen, dan beloof ik jullie, dan krijgen we na vijftien maart voor het eerst in
188 vijfenveertig jaar wat Nederland nodig heeft: een progressief kabinet.

189
190 (applaus iv.xviii)

191
192 En hoe vaak moet ik niet horen als ik dit zeg, dat ik geloof in een progressief kabinet, dat dat
193 niet gaat lukken. Net zo vaak als ik in mijn eigen leven heb gehoord dat dingen niet zouden
194 lukken, maar als er één ding is wat ik heb geleerd is dat je nooit moet opgeven. Je nooit laten
195 vertellen dat iets niet kan. En als je de angst om te falen, het idee dat mensen zeggen: jij zegt
196 dat nou wel he, dat niks- maar wat als dat nou niet gebeurt? Als je die angst loslaat, dan is het
197 onmogelijke mogelijk. En bij mijn aantreden gebruikte ik al grote woorden: we gaan

198 Nederland veranderen. En we deden daar een schepje bovenop in de Melkweg: we gaan een
199 beweging vormen. En deze week sprak ik met allerlei journalisten op weg naar het congres.
200 En een van hen die zei: Ja, effe over de Melkweg, je had het over een beweging die jullie
201 gaan bouwen. Waar is die nou precies, in de peilingen en eh- Ik zei: vriend, we zijn
202 verdrievoudigd in die peilingen, maar nog veel belangrijker: een beweging bouw je niet op
203 peilingen. Het antwoord wat ik hem nu zou willen geven is: dit is die beweging.

204

205 (applaus en gejoel iv.xix) Dit is hoe wij Nederland in beweging krijgen.

206

207 Ik weet niet zeker of het vandaag al is gezegd, maar we zijn met drieduizend man bij elkaar
208 vandaag. (gelach) Is het al gezegd? Ik vind dat we dat moeten zeggen. We zijn hier vandaag
209 met drieduizend man bij elkaar.

210

211 *Uit de zaal:* mensen, mensen!

212

213 Mensen, drieduizend mensen. (applaus en gejoel iv.xx) Het is al m'n tweede regieaanwijzing
214 vandaag. (gelach) En onze campagne heeft niet het meeste geld, maar we hebben wel de
215 allerbeste mensen. Mensen die zich inzetten zonder belang, zonder enig doel, omdat ze zien
216 dat dit land hunkert naar verandering en omdat ze het beu zijn dat ze verteld wordt dat
217 Nederland een rechts land is. Ze willen meebouwen aan die beweging van verandering en die
218 beweging die groeit en groeit en groeit. Die beweging is onstopbaar. Vandaag hier in Utrecht,
219 online, op de straten, niemand kan ons nog stoppen. En ik zal jullie dit vertellen en dan stop
220 ik. (gelach) Met deze speech. (gelach) Mijn vertrouwen in deze verkiezingen. Mijn
221 vertrouwen in verandering: dat zijn jullie. Jullie zijn mijn hoop op verandering. En vijftien
222 maart gaan wij met zijn allen geschiedenis schrijven. Ik dank jullie wel.

223

224 (applaus iv.xxi)

Bijlage E: transcript speech AFAS Live

(opkomst met het nummer I gotta feeling – Black Eyed Peas)

1 Hallo... hallo... hallo... ja! Wow, oh oh wow, wow, wow, wow! Wow!
2
3 Wat fantastisch om jullie hier allemaal te zien. Ongelofelijk. Daar ben ik blij om, dat jij ook
4 blij bent om mij te zien! Op een avond als...als deze, denk ik terug en ik zie, nou, dit is puur
5 toeval, Peter van Dooremalen, dag! Op een avond als deze, denk ik terug aan al die keren dat
6 ik op huiskamerbezoek was. Dat doe ik sinds ik Kamerlid ben en dat waren altijd hele fijne
7 avonden, iets kleiner dan hier. En een van de eerste die ik had – de tweede om precies te zijn
8 – was in de huiskamer bij Peter van Dooremalen in Den Bosch. En het ging over allerlei
9 onderwerpen. En een van de onderwerpen waar we over spraken, was de zorg en de grote
10 veranderingen die daar op dat moment op stapel stonden. Veel van die zorg die werd van de
11 rijksoverheid naar gemeenten gebracht. En wat ik me altijd van dat gesprek, van die vele
12 gesprekken, heb onthouden is hoe mensen daar zich zorgen maakten over wat die
13 veranderingen betekenden voor mensen die zorg nodig hebben. Wat het betekent voor die
14 mensen die plotseling onzeker worden of ze nog wel worden verzorgd, volgend jaar.
15
16 En ik had niet alleen maar gesprekken bij GroenLinksers thuis, de afgelopen jaren heb ik ook
17 gebruikt om te spreken met mensen die misschien iets minder GroenLinks angehaaft zijn dan
18 jullie, met mensen die eigenlijk geneigd zijn om op de PVV te stemmen. En het waren
19 prachtige gesprekken. Het begint meestal met vluchtelingen, moslims, migranten, maar heel
20 snel gaat het gesprek over hele andere zaken, dan gaat het over dat ze zich zorgen maken dat
21 ze hun zorgrekening niet meer kunnen betalen of dat hun ouders in een verzorgingstehuis
22 wonen waar ze niet de zorg krijgen die ze verdienen. Dan gaat het gesprek over hun kinderen
23 die nog steeds thuis wonen, omdat ze geen woning kunnen vinden en op een wachtlijst staan.
24 Iemand is z'n telefoon vergeten uit te zetten.
25
26 (gelach)
27
28 En daarna als je ze vraagt: denk je nou werkelijk dat het sluiten van grenzen jouw problemen
29 gaat oplossen? Nee. Denk je nou dat moslims bannen jouw problemen oplossen? Nee. En dan
30 heb je het begin van een gesprek en in mijn tocht door het land heb ik altijd twee dingen
31 gezien. Allereerst de noodzaak dat het anders moet en op de tweede plaats ook het optimisme
32 dat het anders kan, bij GroenLinksers, maar ook bij mensen die veel rechtser stemmen en
33 daarom ben ik zo trots dat we vanavond hier met zoveel mensen bij elkaar zijn, dat wij laten
34 zien dat verandering kán.
35
36 (applaus en gejoel v.i)
37
38 Nieuw idealisme, nieuwe hoop. Daar staan wij voor. Maar het komt niet alleen van mij en het
39 komt niet alleen van GroenLinks. Het komt van mensen, van bekende mensen soms. Het
40 komt van meester Bart die zich dag in, dag uit zet voor zijn studenten op het mbo. Het komt
41 van Johnny de Mol die zich al twee jaar lang belangeloos inzet voor vluchtelingen op Lesbos.
42 Die ervoor zorgt dat ze huisvesting hebben, eten, dat ze aandacht krijgen dat er om ze wordt
43 gegeven. Het komt ook van mensen als Jiggy Djé die hier net echt de tent op z'n kop heeft
44 gezet volgens mij, die samen met zijn vrienden ervoor zorgt dat mensen niet gaan stemmen
45 op basis van haat of vanuit angst, maar vanwege hoop. Een stem tegen angst.

46

47 Maar laten we nooit vergeten, want dit zijn de mensen die we zien. Laten we nooit vergeten
48 dat achter deze bekende mensen, zovele anderen staan, want achter meester Bart staan
49 tienduizenden docenten in het onderwijs, die dag in, dag uit proberen hun leerlingen alle
50 kansen van de wereld te geven. En achter Jiggy Djé staan zoveel jongeren die voor de
51 allereerste keer gaan stemmen op vijftien maart en die zich niet laten leiden door angst.

52

53 (applaus v.ii)

54

55 En achter...achter Johnny de Mol staan letterlijk duizenden mensen die vluchtelingen helpen
56 met eten, met kleding, met onderdak, met aandacht. En eigenlijk, eigenlijk staan wij allemaal
57 achter Johnny, omdat wij allemaal meeleven met mensen die hebben moeten vluchten voor
58 oorlog en geweld en vooral dat we meeleven met kinderen die in ellende hun toekomst
59 moeten beginnen. En achter onze beweging van empathie staan miljoenen mensen die
60 mantelzorg verlenen, staan al die mensen die in energie-corporaties proberen zo snel
61 mogelijk de omschakeling naar duurzame energie mogelijk te maken. En staan al die
62 (applaus) staan al die vrijwilligers die als schuldhulpmaatje proberen mensen uit de ellende te
63 helpen, die mensen proberen te helpen die hun eigen situatie niet meer kunnen overzien en
64 staan ook al die oude mensen, al die mensen die oude mensen proberen te helpen met het
65 invullen van belastingformulieren of het aanvragen van persoonsgebonden budget of gewoon
66 die even koffie gaan drinken, omdat die ene mevrouw er nu alleen voor staat en daarom hehe
67 (applaus) daarom is onze beweging een beweging van empathie, van meeleven met elkaar,
68 van gemeenschapszin en de campagne is nog in volle gang en Den Haag is deze dagen het
69 hoofdtoneel, maar het script voor verandering wordt geschreven in de samenleving, het script
70 voor verandering wordt niet geschreven door politici, maar jullie, door meester Bart, door
71 Johnny, door Jiggy Djé, door ons allemaal!

72

73 (applaus en gejoel v.iii)

74

75 Er zijn vandaag ook een aantal journalisten aanwezig (gelach) en er wordt veel over onze
76 campagne geschreven en gezegd en het gaat dan regelmatig over mijn das: zit ie recht of
77 niet? Knoopje vast, knoopje open. Het gaat over mijn leeftijd en of hoe hoog de mouwen nou
78 precies zijn opgerold. Maar dat is nog niet bij benadering de kern van onze campagne
79 (gelach) De kern van onze campagne...

80

81 (applaus en gejoel v.iv)

82

83 De kern van deze campagne, dat zijn jullie. Jullie zijn de beweging die ons land nodig heeft
84 en iedereen, iedereen hier kan het verschil maken en dat doen jullie, door hier massaal te zijn,
85 dat doen jullie doordat onze Facebookposts massaal worden gedeeld. Dat doen jullie door
86 langs de deuren te gaan, het gesprek aan te gaan met mensen die twijfelen, of die misschien
87 wel niet willen gaan stemmen en het optimisme en de hoop die ik tegenkom is
88 hartverwarmend. Vandaag hier in Amsterdam met velen, maar ook in de gesprekken die ik
89 heb met de campagners en die allemaal hun eigen verhaal hebben, en hun eigen motivatie om
90 met deze campagne mee te doen. Laura is een van die vrijwilligers. Laura die is, die zit
91 tussen twee banen in en die heeft ervoor gekozen om in onze campagne mee te doen en toen
92 ik haar vroeg, waarom doe je dat nou eigenlijk, toen kwam er een prachtig verhaal over hoe
93 zij zag dat de wereld verandert. Dat ze zich zorgen maakt dat in het Verenigd Koninkrijk
94 ervoor heeft gekozen om uit de Europese Unie te stappen, dat zij net als velen het niet kan

95 voorstellen dat iemand als Donald Trump president van de Verenigde Staten kan worden en
96 vooral dat we niet willen dat hetzelfde gebeurt in Nederland.

97

98 (applaus en gejoel v.v)

99

100 Zij is betrokken bij deze campagne, omdat het niet alleen gaat dit jaar over verkiezingen in
101 Nederland, maar verkiezingen in heel Europa. Ja, het begint in Nederland, maar straks ook in
102 Duitsland en in Frankrijk en in Nederland moeten wij laten zien dat we het populisme kunnen
103 stoppen en dat er een alternatief is en dat het alternatief wij zijn...

104

105 (applaus en gejoel v.vi)

106

107 En mijn hoop put ik ook uit Johan en Anneke. Op zaterdag, voordat onze campagners de
108 straat op gaan, ontvangen zij ze met koekjes en koffie. En als ze dan terugkomen, soms is het
109 wel eens koud, verkleumd, dan staat de soep klaar en worden de verhalen gedeeld. Ik krijg
110 ook hoop van mijn medewerkers, mijn lieve, lieve medewerkers, die veel te hard moeten
111 werken. Zo hard zelfs dat ze af en toe een dutje doen op mijn kamer, op mijn bank, om
112 overeind te kunnen blijven en ik ben ontzettend dankbaar voor Philip en Tim: onze speciale
113 gasten uit België.

114

115 (applaus v.vii)

116

117 Maar bovenal, bovenal ben ik trots en blij dat ik mag samenwerken met zoveel bijzondere
118 jongeren hier achter de schermen. De mensen die een meet-up als deze mogelijk maken. Ze
119 zijn soms net klaar met hun studie, soms hebben ze hem net onderbroken (gelach) maar dag
120 in, dag uit levend op pizza's en cola zijn zij degenen die deze beweging vorm geven op
121 Facebook met nieuwe apps, met de mooiste filmpjes, de nieuwe ideeën en daarom Leon,
122 Marloes, Arthur, Bas, Benjamin, Bianca, Carla, Eva, Gido, Ismael, Jonas, Zoë en al die
123 anderen. Jullie laten zien dat de echte verandering dichterbij is dan ooit...

124

125 (applaus en gejoel v.viii)

126

127 Jullie laten zien dat we samen kunnen kiezen voor duurzame groei in plaats van hoge winsten
128 op de korte termijn. Jullie zijn het die laten zien, dat we samen kunnen kiezen voor
129 menselijke zorg. Dat we samen kunnen kiezen voor beter onderwijs en minder ongelijkheid
130 en ik hoop dat jullie je beseffen allemaal, dat deze campagne uniek is en wat de uitslag
131 volgende week ook is, dat jullie nu al geschiedenis schrijven.

132

133 (applaus en gejoel v.ix)

134

135 Vandaag is het zes dagen tot de verkiezingen, niet dat ik er echt mee bezig ben, maar (gelach)
136 we tellen af. Nog één week: misschien wel de belangrijkste dagen uit ons politieke leven. En
137 er is een groeiende beweging die genoeg heeft van haat, van angst en van egoïsme en we
138 horen rechtse partijen praten over Sinterklaas, kerstbomen, het Wilhelmus, zeg maar de
139 prioriteit. (gelach) We horen ze over de islam. We horen ze over muren bouwen en grenzen
140 sluiten en we horen ze over normaal doen, maar ze leiden ons af van de echte problemen.
141 Want we horen ze niet over der ongelijkheid die toeneemt en we horen ze niet over de
142 onzekerheid van mensen die steeds opnieuw een flexcontract krijgen.

143

144 (applaus en gejoel v.x)

145
146 En we horen ze niet over klimaatverandering. En laat me dat vooral herhalen: we horen ze
147 niet over klimaatverandering.

148
149 (applaus en gejoel v.xi)

150
151 We horen ze niet... We horen ze niet over klimaatverandering. We horen ze er niet over, en
152 dat is niet normaal. En weet je wat nog meer niet normaal is, Mark? Dat is het openhouden
153 van kolencentrales, terwijl we weten hoe vervuilend ze zijn en onze lucht vergiftigen. En wat
154 niet normaal is, is dat als in een van de meest welvarende landen van de wereld, mensen niet
155 naar een dokter durven, omdat ze de rekening niet kunnen betalen.

156
157 (applaus en gejoel v.xii)

158
159 En het is niet normaal dat ons onderwijs is geworden tot een soort fabriek waar niet de
160 docenten de baas zijn, maar toetsen. Mark: dít is niet normaal!

161
162 (applaus en gejoel v.xiii)

163
164 Laten we, laten we beseffen, alsjeblieft, laten we beseffen met elkaar, dat hoe verschillend
165 mensen ook zijn, de tragiek is dat we uiteindelijk ons allemaal zorgen maken om de
166 toekomst. Ik heb het deze campagne al vaak gezegd en ik blijf deze mensen herhalen, tot
167 vijftien maart en lang daarna, want de moslimmoeder uit Rotterdam maakt zich niet minder
168 zorgen dan een bouwvakkervader uit Venlo en mijn onderwijzers uit Roosendaal niet minder
169 dan een hoogleraar hier in Amsterdam en een werknemer met een flexcontract niet minder
170 dan een goedbetaalde consultant, die aan de slag is als zzp'er. We moeten ons beseffen dat
171 we bij elkaar horen. We zoeken allemaal naar een betere toekomst. Eigenlijk zijn we allemaal
172 gelukszoekers en we mogen ons niet uit elkaar laten spelen door politici die ons willen
173 verdelen. En in plaats van elkaar de schuld te geven van de problemen in dit land hebben we
174 een gezamenlijke agenda nodig die verbindt. We moeten ons verenigen.

175
176 (applaus en gejoel v.xiv)

177
178 We moeten ons verenigen in de strijd tegen het economisme. Het geloof dat het in het leven
179 alleen maar draait om meer groei, meer markt en minder overheid, want dat heeft meer kapot
180 gemaakt dan ons lief is. Onze samenleving is de afgelopen jaren gereduceerd tot een markt,
181 geld is het belangrijkste geworden in het leven en mensen worden gezien als machines.
182 Idealen moeten ons weer regeren. Het is tijd voor een nieuwe visie, een visie gebouwd op
183 eerlijk delen, op duurzaamheid en op empathie. Dát is onze visie voor Nederland!

184
185 (applaus en gejoel v.xv)

186
187 Maar dat kan natuurlijk niet, heh, nee, het kan niet, haha. Hoe vaak heb ik dat in m'n leven
188 niet gehoord? Het kan niet. En als ik me bij al die keren had neergelegd, al die keren dat
189 mensen zeiden: dat kan niet, dan had ik hier vandaag niet gestaan. En het is een wijsheid van
190 Ghandi. Hij heeft gezegd: eerst negeren ze je, dan lachen ze om je, dan vechten ze tegen je en
191 dan win je... GroenLinks werd jarenlang genegeerd, een schreeuw in de nacht waren we. We
192 werden uitgelachen om onze opvattingen, snotneus. We worden aangevallen in deze
193 campagne door onze tegenstanders én onze bondgenoten en laat ik jullie dit zeggen: volgende
194 week gaan we winnen!

195
196 (applaus en gejoel v.xvi)

197
198 En wij gaan winnen, wij gaan winnen, omdat we ons niet neerleggen bij de status quo, omdat
199 wij ons niet laten vertellen dat iets niet kan. We worden aangevallen om onze ambities. Kom
200 maar op, zou ik willen zeggen, want onze tegenstanders en bondgenoten pikken zomaar wat
201 uit wat wij vinden. En doen hun uiterste best om ons programma vooral niet te begrijpen,
202 maar als zij kiezen voor de aanval, kiezen wij voor de verandering. Want het probleem is niet
203 dat wij te veel willen. Het probleem is dat al die traditionele partijen veel te weinig willen.

204
205 (applaus en gejoel v.xvii)

206
207 Wij zijn niet bang voor grootse plannen en in woord geven ze ons allemaal gelijk.
208 Verandering is nodig, maar de daad bij het woord voegen: ho maar. En dat is precies wat
209 GroenLinks anders maakt. Wij laten ons niet vertellen dat het niet kan. Wij laten ons niet
210 vertellen dat de kolencentrales niet kunnen sluiten. Wij laten ons niet vertellen dat de
211 gaskraan in Groningen niet dicht kan. Wij laten ons niet vertellen dat het eigen risico niet kan
212 verminderen. En we laten ons niet vertellen door andere politici dat het allemaal niet kan,
213 want als ze dat doen, dan is er iets mis met de politiek. En als de politiek zegt dat wij
214 Nederland niet kunnen veranderen, dan veranderen wij de politiek.

215
216 (applaus en gejoel v.xviii)

217
218 Wij zijn Groen en Links. Je had het aan de naam kunnen zien en daar zijn we trots op. Onze
219 beweging laat zien dat het tijd is voor nieuwe, progressieve politiek, want onze ideeën zijn
220 sterker dan de dogma's van de gevestigde orde. En onze passie is groter dan de behoudzucht
221 van de status quo. En onze hoop op verandering is groter dan de angst om te falen. Want na
222 dertig jaar economisme is verandering noodzakelijk. Als antwoord op de onzekerheid van
223 mensen. Als antwoord op angst en haat. Omdat terechte zorgen van mensen oplossingen
224 verdienen, in plaats van zondebokken, omdat de uitdagingen van de toekomst simpelweg niet
225 kunnen wachten tot morgen. Ik wil jullie iets voorlezen. Afgelopen zondag was het debat in
226 Carré en daar vertelde ik iets over m'n eigen achtergrond en de berichten die ik krijg. Daar
227 heb ik ontzettend veel indrukwekkende reacties op gehad en één brief kreeg ik eh was een
228 brief, echt met een datum erop, maar ik kreeg hem via de mail. Het was old school en new
229 school tegelijk. Het was een brief van- van Romano en die wil ik graag even stukje uit
230 voorlezen.

231
232 Ik ben een twintigjarige student hbo bedrijfseconomie, ik ben geboren in Overijssel waar ik
233 nu nog steeds woon. Mijn vader was een vluchteling, een migrant, hij kwam uit Macedonië,
234 gevlucht voor de oorlog en het continue levensgevaar. Hij is overleden toen ik nog erg jong
235 was. Ik ben volledig opgevoed door mijn Nederlandse moeder, ik spreek met een Sallands
236 accent, ik ben niet gelovig, ik bedrijf sport en voel me volledig Nederlander. Wel heb ik
237 zwart haar en ben ik getint. Enkel daarom schelden mensen mij wekelijks uit, bijvoorbeeld
238 wanneer ik naar huis fiets na een dag college. En dit uitschelden blijft niet enkel bij 'ga terug
239 naar je eigen land'. De meest nare en kwetsende woorden krijg ik te horen van de meest
240 verschrikkelijkste ziektes, tot uitingen als: alle moslims moeten dood. En dan schrijft
241 Romano: het uitschelden en gediscrimineerd worden went op een gegeven moment. Ik denk
242 er niet eens meer over na. Maar beste politici, op het moment dat dit als normaal zal worden
243 beschouwd, hebben wij als Nederlanders wel een groot probleem in onze samenleving.

244

245 Vanmiddag sprak ik Romano. Ik wilde hem bellen na deze brief, het greep me aan, en ik
246 vertelde hem over vanavond en vertelde dat ik graag iets wilde voorlezen uit zijn brief. En hij
247 was heel blij, hij was blij dat ik met hem belde, hij was blij dat hij gehoord werd, dat ik kon
248 bevestigen dat hij inderdaad een heel mooi Sallands accent had. (gelach) Wat hij wilde, was
249 gehoord worden, wat hij wilde was dat dit niet langer normaal was in Nederland en ik heb
250 hem iets beloofd: ik heb hem beloofd dat wij het nooit normaal zullen vinden dat mensen
251 worden gediscrimineerd op basis van hoe ze eruitzien, afkomst, waar ze vandaan komen en ik
252 wil graag jullie vragen. Ik wil dat Romano vanavond weet dat hij is gehoord door ons.

253
254 (applaus en gejoel v.xix)

255
256 We moeten het Nederland waar we trots op kunnen zijn terugclaimen. Nederland is een land
257 van vrijheid, van gelijkheid, van empathie. En hoe sommige politici de angst proberen te
258 vergroten of verdeeldheid proberen te verdiepen; als er iets is dat onze samenleving altijd
259 vooruit heeft gebracht; als er iets is dat altijd overwint, dan is dat empathie. Het diepe besef
260 dat we weten dat we bij elkaar horen en dat we het samen moeten doen en kijk om je heen.
261 Kijk om je heen, er is meer dat ons bindt dan dat ons verdeeld. We reiken elkaar de hand, we
262 komen in beweging en we staan hier vanavond met velen en we barsten van de energie en
263 altijd in de geschiedenis, altijd is dat waar verandering begint.

264
265 Het begint bij Laura, bij meester Bart, Jiggy Djé, bij Zoë en bij Romano en bij steeds meer
266 mensen die elkaar vinden en gaan samenwerken. Die zeggen: dit land dreigt de verkeerde
267 kant op te gaan, dit land dreigt uit elkaar te worden getrokken. Die zeggen dat kunnen we niet
268 laten gebeuren, wij gaan dat veranderen, die zeggen: wij gaan Nederland veranderen...

269
270 (applaus en gejoel v.xx)

271
272 VVD, CDA en D66; ze denken dat zij als traditionele machtspartijen wel even gaan uitmaken
273 wat er na vijftien maart gaat gebeuren. De arrogantie van de macht zou ik willen zeggen; het
274 is het vasthouden van de status quo. Daar gaan wij niet in mee, wij willen verandering,
275 daarom – haha – maak ons groot, en dan brengen wij de idealen terug in het hart van de
276 politiek. Maak ons nog groter en dan krijgen wij de sleutel in handen voor de formatie van
277 een nieuwe regering en maak ons de grootste en wij gaan regeren over links en zorgen dat
278 Nederland voor het eerst sinds veertig jaar weer een links kabinet krijgt!

279
280 (applaus en gejoel v.xxi) En vrienden dat is de keuze.

281
282
283 Dat is de keuze waarvoor de kiezer op vijftien maart staat. De keuze voor een nieuw
284 progressief tijdperk en we hebben nu een unieke kans. Een unieke kans om de koers van
285 Nederland te veranderen, want meer dan de helft van de kiezers zweeft nog. Het rechtse
286 recept is uitgewerkt, met de VVD stevent Mark Rutte af op een historische nederlaag,
287 historisch voor een zittende premier.

288
289 (applaus en gejoel v.xxii)

290
291 En op vijftien maart liggen deze vragen voor. Kiezen we voor het grijze midden of kiezen we
292 voor groene vooruitgang? Kiezen we voor ongelijkheid, of kiezen we voor eerlijk delen?
293 Kiezen we voor meer van hetzelfde, of kiezen we voor verandering? Vrienden, we hebben
294 nog zes dagen tot de verkiezingen en wat ik wil vandaag een oproep doen aan iedereen in

295 Nederland met een links hart: laten we ons verenigen! Doe mee met onze beweging, schaar je
296 achter GroenLinks, deze tijd is te belangrijk om aan rechts over te laten, zoals dat de
297 afgelopen twintig jaar is gebeurd. We hebben een unieke kans. Een unieke kans dat een
298 linkse partij de verkiezingen kan winnen en de grootste kan worden en tegen iedereen met
299 een links hart wil ik zeggen: laten we die kans grijpen. Samen gaan we alles uit de kast halen,
300 samen gaan we zoveel mogelijke kiezers naar de stembus krijgen en samen gaan we meer
301 doen dan we ooit hebben gedaan. En daarom heb ik maar één vraag aan jullie: zijn jullie daar
302 klaar voor?

303
304 (applaus en gejoel v.xxiii)

305
306 Nee, nee, nee, nee, nee zo makkelijk komen jullie niet mee vanaf! Dit is nog niet
307 overtuigend: zijn jullie er echt klaar voor?!

308
309 (applaus en gejoel v.xxiv)

310
311 Mooi. Ik ook tot de diepste vezel die ik in me heb. En de komende zes dagen zullen we niet
312 slapen tot we iedereen overtuigd hebben op vijftien maart GroenLinks te gaan stemmen.
313 Dankjulliewel.

314
315 (applaus en gejoel v.xxv)

316
317 Dank jullie!

Bijlage F: vertaalde checklist Fahnestock (2009)

I **Woordkeuze**

a *Het Nederlandse lexicon*

- Synoniemen
- Abstracte versus concrete voordracht
- Connotatiepatronen (*auxesis/meiosis*)
 - *Auxesis* (amplificatie)
 - *Meiosis* (minimalisering, door afzwakking of understatement)
- Mate van algemeenheid (bijv. elke mens versus elk kind)
- Taalkundige categorieën (werkwoorden, zelfstandig naamwoorden, bijwoorden, ...)

b *Neologismen*

- Leenwoorden, verbindingen, afleidingen (prefixen en suffixen), verkortingen, *blends* van bestaande woorden, omzettingen (bijv. van werkwoord naar zelfstandig naamwoord), catachrese, acroniemen, concrete en abstracte zelfstandig naamwoorden, woordformatie op basis van analogie, verzinsels, onomatopoeie, taboevervorming (bijv. *chips* in plaats van *shit*), uitspraakeffecten, klank- of woordherhaling (bijv. *ietsiepietsie* of *poeh-poeh*).
- Historische betekenisverandering: veranderende en accumulerende betekenissen; homonymie (homografie en homofoon) en polysemie

c *Taalvariatie*

- Lage stijl, middenstijl, hoge stijl
- Situationele variëteiten (dialecten, sociolecten, jargon)
- Registers: jargon, werkgerelateerd of juridisch taalgebruik
- Registerwisseling en een mix van registers
- Bekende taal (voorbereide zinnen, clichés, stelregels, allusies)

d *Tropen*

- Synecdoche
- Metonymie
- Metafoor (versus polysemie; catachresis)
 - Vergelijkingen/volledige analogieën/allegorie en enigma
- Ironie (in gesproken versus geschreven teksten)
 - Ironie en intentionaliteit
 - Litotes
 - Hyperbool

- Ambigüiteit en paradox

e Schema's en figuren

- Schema's
 - Klankfiguren (compar/isocolon, homoeoteleuton, assonantie, alliteratie)
 - Het veranderen van losse woorden (*metaplasmes*)
 - Agnominatio/paronomasie
 - Polypoton (polymtonische 'paden')
 - Ploche/distinctio
 - Antanaclasis
- Figuren
 - *Synonymia* (synoniemen en *conceptual drift* [als lexicale synoniemen door de tekst worden gebruikt, waardoor andere betekenissen en connotaties aan de betekenis kunnen worden gekoppeld])
 - Correctio
 - Nadruk (*significatio*)
 - Paralepsis

II Verschijnselen op zinsniveau

a Predicaatanalyse

- Keuze van onderwerpen (mensen, retorische participanten (ik, wij, jij, u), dingen, abstracte zelfstandige naamwoorden, concepten (bijv. *gelijkheid, vrijheid*), 'lege' onderwerpen)
- Werkwoordskeuze (patronen in tijd, aspect en modaliteiten, negatie, passief versus actief, semantische categorieën)
- Naamwoordstijl versus werkwoordstijl
- Persoonsverbeelding (ook wel: *prosopopoiia*) (*fictio personae*)
- Meerdere onderwerpen of werkwoorden (zeugma; hypozeuxis/disjunctie)
- Ellipsen

b Constructieanalyse

- Verdeling van hoofdzinnen en bijzinnen (subordinatie, relatieve bijzin, bijvoeglijke bijzin)
- Modificatie: losse woorden/zinnen rondom werkwoorden (deelwoorden, infinitieven)
- Zinnen rondom zelfstandige naamwoorden (bijv. naamwoordstijl)
- Het inbedden en herhalen van bepalingen, zinnen en losse woorden om zinnen te maken

- Hoeveelheid aanpassing (minimaal tot overdadig)

c Zinsstructuren

- Nadrukpatronen: kunstmatige visuele nadruk versus natuurlijke nadruk door de positie van zinsdelen: vooropplaatsing, achteropplaatsing, grammaticale rol
- Vooropplaatsing versus achteropplaatsing van de belangrijkste informatie in de zin
- Omgekeerde woordvolgorde (anastrofe, hyperbaton)
- Iconiciteit

d Prosodie en interpunctie

- Geschreven versus gesproken stijlen
- Het gebruik van interpunctie om spraak na te bootsen
- In langere zinnen: behoud van betekenis
- Grote nadruk in prosodie: *ekfonesis*, *aposiopesis* (ook wel: *aposiopese* of *reticentie*)

e Argumentatiefiguren

- Parallelisme (*parison/isocolon/compar*): door lettergreetelling, patronen in nadruk, grammaticale structuur
- Het gebruik van parallelismen: vergelijkingen, inductie, abduction (ontvoering), in verschillende paren
- Antithese, argumentatie aan de hand van tegenstellingen
- Antimetabool, inversieargumenten
- Definitio (het gebruik van definitie als stijlfiguur)
- Series (partitio, diëresis, enumeratio, congeries, incrementum, polysyndeton, asyndeton)

III Interactieve dimensie

a De interactie tussen spreker en publiek

- Pronominakeuze: gebruik van *ik*, gebruik van *jij/u*, gebruik van *wij* (inclusief en exclusief), vertellersperspectief
- Footing: het actief managen van de relatie tussen zender en ontvanger (bijv. ik en jij versus wij)
- Disidentificatie (afstand nemen van groepen)
- Figuren die een beschrijving geven van de relatie tussen spreker en publiek: apostrofe of aanspraak, distributio, het publiek 'zuiveren' (door groepen letterlijk, uit de zaal, of figuurlijk, met talige middelen, te verwijderen), licentia, het gebruik van taalhandelingen

- Het opwerpen en beantwoorden van vragen: erotèma/retorische vraag, rogatio of anthyphora (het opwerpen van een vraag om de vraag vervolgens zelf te beantwoorden), aporie/gespeelde twijfel
- Rogatio (anthypophora) and stasideterminatie

b Situatie en gelegenheid

- Het benadrukken van plaats en tijd
- Het aanpassen van de verwoording aan de gelegenheid
- Exigentievorming
- Het veranderen van de scène

c Het opnemen van andere stemmen

- Directe rede (gestileerd dialect)
- Indirecte rede
 - Ambigue zones in de indirecte rede (ook de vrije indirecte rede valt hieronder)
- Het rapporteren van taalhandelingen (bijv. *Hij klaagde over zijn schoenen* in plaats van *Mijn schoen past niet*)
- Teksthandelingen en teksten als spreker (bijv. de Grondwet schrijft voor dat...)
- Verzonnen sprekers en speeches (prosopopoeia)
- Heteroglossia en dubbele vertelperspectieven
- Meer dan twee vertelperspectieven (multi-voicing; The Blogger's Specialty)

IV Passagepatronen

a Coherentie realiseren

- Links-rechtsprincipe
 - Het volgen van en breken met het links-rechtsprincipe
- Coherentie op basis van schema's (woordregisters)
- Semantische relaties tussen zinnen
 - Expliciet met verbindingswoorden en impliciet

b Variatie in zinsstructuren in tekstpassages

- In typen uitspraken (claims, vragen, uitroepen (exclamaties), bevelen, wensen)
- In openingen (de 1/3 regel)
- In lengte

c Amplificatie

- Quintillianus' vijf amplificatiestrategieën

- *Congeries* (het herhalen van woorden of zinnen met dezelfde betekenis)
- Verminderen

d Passagepatronen

- Enthymeem, syllogisme en epicheireme
- Progymnasmatische “brokken”
- Globale structuur en metacommunicatie

Bijlage G: codeboek socialemediaberichten

Is er sprake van een retweet of anderszins een bericht dat al eerder in het corpus is voorgekomen? 1 = JA; 0 = NEE

Retweets of herhalingen zonder *tekstuele* toevoegingen (toevoeging is bijvoorbeeld alleen een link of een hashtag [#]), mogen ook tot deze categorie worden gerekend, bijvoorbeeld:

Oorspronkelijk bericht:

Speech van Klaver enthousiast ontvangen. #GroenLinks <https://t.co/LIIBeco2tX>

Coderen als herhaling (JA, 1):

... <https://twitter.com/XandervdWulp/status/810158243469262849> QUOTE

@XandervdWulp: Speech van Klaver enthousiast ontvangen. #GroenLinks

<https://t.co/LIIBeco2tX>

NIET coderen als herhaling (NEE, 0):

Is dit echt? <https://twitter.com/XandervdWulp/status/810158243469262849> QUOTE

@XandervdWulp: Speech van Klaver enthousiast ontvangen. #GroenLinks

<https://t.co/LIIBeco2tX>

Gaat het bericht herleidbaar over **de taal, het taalgebruik of een speech** van Jesse Klaver? 1 = JA 0 = NEE

Blijkend uit het feit dat:

- (1) zijn voor- en/of achternaam in combinatie met GL of GroenLinks wordt gebruikt, hij bij een bekende bijnaam wordt genoemd (bijv. Jessias), zijn volledige voor- en achternaam worden gebruikt, het bericht anderszins zichtbaar betrekking heeft op de politicus, het twitterkanaal of een ander sociaal medium wordt getagd, vgl. @groenlinks of @jesseklaver, EN
- (2) genoemd wordt dat hij iets in zijn *toespraak, speech, meet-up* of *betog* zei, of herhalingen van speechekten terugkomen, of oordelen worden gegeven over de *woorden, uitingen, stijl, taal* of *taalgebruik* (expliciet of impliciet) EN
- (3) Er is geen duidelijke aanleiding om te verwachten dat het *geen gesproken* taal betreft, zoals wanneer over Klavers boek wordt gesproken (a), of er is een duidelijke aanleiding dat er geen sprake is van een politieke bijeenkomst, zoals wanneer Klaver optreedt in een tv-programma (b).
 - a. GroenLinks **Net je boek gelezen** Jesse, heel veel aha moments. Een helder

boek met duidelijke taal. Heb er erg van genoten.

- b. De Wilders-stemmer is nu echt allang weg, lieve Jesse. Ondanks je bevlogen betoog over de Acte van Verlatinghe. @jesseklaver #dwdd

N.B.1 Er mag ook *in algemene zin* verwezen worden naar (een van) zijn speech(es) of de *indruk* die hij maakt, vgl.: @mikofLohr @adewolff @NOS Ja doe, en Klaver zeker weer een hele speech van Obama kopiëren. Vreselijk slecht plan dit. OF Wat een fantastische speech van #klaver. #tk17 #groenlinks

N.B.2 Een speech of toespraak in de toekomst dient met o (NEE) gemarkeerd te worden.

Voorbeelden die met JA gecodeerd kunnen worden:

Voorbeelden van (1)

Jesse Klaver: Politici moeten op hun woorden letten, want taal doet ertoe Taal is instrument voor publieke beeldvorming. Het vb: #pleurop!

Grootcompliment voor **Jesse Klaver**. Zijn betoog verdient alle steun van alle partijen.

Jesse Snotneus kan niet eens een speech zelf verzinnen, die jat hij van Obama. Laat staan dat hij in staat is oplossingen te verzinnen.

Veel applaus voor speech @jesseklaver en de zaal explodeerde helemaal toen het over #klimaat ging. <https://twitter.com/ronkragten/status/839937491499102208>
QUOTE @ronkragten: Staande ovatie voor Jesse Klaver als hij tijdens #meetup #GroenLinks klimaat bespreekt. <https://t.co/qdzNXeyxYF>

Voorbeelden van (2)

@Fub_Fub **Ongelooflijk gevaarlijke taal** van Klaver. Begrijp niet dat mensen dat niet doorzien.

Van harte gefeliciteerd Jesse, knap gedaan.. heel veel succes en werkplezier enne....een **mchtig mooie ontroerende speech, en prachtig dat je iedereen zo uitvoerig en bij naam noemt en bedankt**, je doet zoets idd niet alleen...en liefdevol dat je je vrouw er ook bij betreft! Petje af, veel jongeren aan je zij.ik heb niet op je gestemd, maar chapeau!!

De opzet is anders dan de vorige keer. **Nu deed Klaver z n speech uit het hoofd. Oogde meer ontspannen, bij de 1e meetup was ie verkramp.**

Je neemt een paar spindoctors in dienst, en gaat **op de Amerikaanse stijl** er vol met een gestrekt been in .

Is de inhoud van het bericht positief (5), overwegend positief (4), neutraal/onduidelijk (3), overwegend negatief (2), negatief (1)?

(1) Negatief

Er wordt uitsluitend negatief geformuleerd. Voorgaande is herkenbaar door IFIDs of wordt anderszins uit het bericht duidelijk, zoals hieronder weergegeven:

@mikofLohr @adewolff @NOS **Ja doe**i, en Klaver zeker weer een hele speech van Obama kopiëren. **Vreselijk slecht** plan dit.

(2) Overwegend negatief

Er wordt overwegend negatief geformuleerd (met soms een positieve formulering).

Voorgaande is herkenbaar door IFIDs of wordt anderszins uit het bericht duidelijk, zoals hieronder weergegeven:

Iemand die zijn eigen speech moet kopiëren van Obama? #lubach
<https://twitter.com/geenstijl/status/791670823291584512> QUOTE @geenstijl:
Buitenlandse media: Jesse Klaver is Dutch JFK <https://t.co/P93ZqfO4s9>

(3) Neutraal/onduidelijk

Het bericht bevat geen zichtbaar negatief of positief oordeel. Ook (mogelijke) gevallen van ironie worden in deze categorie geschaard.

Dag meneer Klaver, met Barack. Ik moet morgen een speech houden. Mag ik wat dingen uit uw toespraken gebruiken ?
<https://twitter.com/i/web/status/784130488436985856>

De Speld Jesse heeft de Nobelprijs voor het Kopiëren van Obama s speech gelukkig nog wel stevig in handen

(4) Overwegend positief

Er wordt overwegend positief geformuleerd (met soms een kritische noot). Voorgaande is herkenbaar door IFIDs of wordt anderszins uit het bericht duidelijk, zoals hieronder weergegeven:

De opzet is anders dan de vorige keer. Nu deed Klaver z n speech uit het hoofd. **Oogde meer**

ontspannen, bij de 1e meetup was ie **verkrampt**.

(5) Positief

Er wordt uitsluitend positief geformuleerd. Voorgaande is herkenbaar door IFIDs of wordt anderszins uit het bericht duidelijk, zoals hieronder weergegeven:

Grootcompliment voor Jesse Klaver. Zijn betoog **verdient alle steun** van alle partijen.

Jesse Klaver **gaf goede speech** in Eindhoven. Links blok als alternatiefet.**mee eens**

